

Byzantina Symmeikta

Vol 15 (2002)

SYMMEIKTA 15

Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro. Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη μεσαιωνική Κρήτη

Χαράλαμπος ΓΑΣΠΑΡΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.897](https://doi.org/10.12681/byzsym.897)

Copyright © 2014, Χαράλαμπος ΓΑΣΠΑΡΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. (2008). Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro. Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη μεσαιωνική Κρήτη. *Byzantina Symmeikta*, 15, 195–227. <https://doi.org/10.12681/byzsym.897>

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΕΣ ΣΤΟ ΣΕΕΤΕΡΙΟ ΤΟΥ DORSODURO Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη μεσαιωνική Κρήτη

Η παρουσία των Ελλήνων στο πλαίσιο του γαιοκτητικού συστήματος που εφάρμοσε η Βενετία στην Κρήτη είναι αδιαμφισβήτητη σχεδόν από την έναρξη της βενετικής κυριαρχίας στο νησί¹. Απομένει ωστόσο να εξεταστούν τα χαρακτηριστικά της ομάδας αυτής, το μέγεθός της δηλαδή σε συνάρτηση με το μέγεθος της αντίστοιχης κυρίαρχης ομάδας των Βενετών και άλλων Λατίνων φεουδαρχών κατά χρονικές περιόδους και κατά περιοχές της Κρήτης, η έκταση της γης που αντιστοιχούσε σ' αυτήν, η διάρκεια της ιδιοκτησίας, η θέση της ομάδας στο πλαίσιο του πολιτικού καθεστώτος της αποικίας, καθώς και σε εκείνο της τοπικής κοινωνίας, ο τρόπος με τον οποίο αποκτήθηκε η γη, η ομοιογένειά της, οι αντιθέσεις δηλαδή, οι τυχόν συνεκτικοί δεσμοί και τα οικονομικά στρώματα στο εσωτερικό της· πρέπει να εξετα-

1. Το ζήτημα της γαιοκτησίας στην Κρήτη παραμένει ακόμη ανοικτό για πολλά επιμέρους θέματα, μεταξύ των οποίων και η ελληνική γαιοκτησία. Ωστόσο, έχει επαρκώς αναπτυχθεί το γενικό πλαίσιο που έθεσε η Βενετία και το οποίο ρύθμιζε το ζήτημα της ιδιοκτησίας και της εκμετάλλευσης της γης, καθώς και τη σχέση κατόχου γης και βενετικού δημοσίου. Βλ. σχετικά, S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη 1963, 74-87, ειδικά 76-77· Elisabeth SANTSCHI, *La notion de «feudum» en Crète vénitienne. (XIIIe-XVe siècles)*, Montreux 1976· S. COSENTINO, *Aspetti e problemi del feudo veneto-cretese (sec. XIII-XIV)*, Μπολόνια 1987 [Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi 3]· Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος - 14ος αι.*, Αθήνα 1997, 17-53· ο Ίδιος, Τα αστικά φέουδα (burgessie). Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στο Χάνδακα, *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β1, Ηράκλειο 2000, 137-150· *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri*, έκδ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, Εισαγωγή. Για τους Έλληνες γαιοκτήμονες και τη θέση τους στο νέο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της βενετικής Κρήτης, βλ. D. JACOBY, *Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ)*, *XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports*, Αθήνα 1976 (= ο Ίδιος, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècles*, Λονδίνο 1979, αρ. 1), 26-34.

στεί εντέλει αν πρόκειται για μια πραγματική κοινωνική ομάδα που απέκτησε από κάποια εποχή και έπειτα κοινά χαρακτηριστικά, επιδιώξεις και συμφέροντα που την έκαναν διακριτή στο σύνολο της κρητικής κοινωνίας ή αν πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις με κοινό χαρακτηριστικό την καταγωγή στο πλαίσιο της τάξης των λατίνων φεουδαρχών.

Τα στοιχεία για την πορεία της ελληνικής γαιοκτησίας, ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, εκτός εκείνων που μας προσφέρουν οι συνθήκες με τις οποίες έληξαν οι επαναστάσεις, είναι πολύ λίγα, παρέχουν όμως κάποιες ενδείξεις για τον τρόπο με το οποίο οι βενετικές αρχές χειρίστηκαν το ζήτημα. Άγνωστο κατά μεγάλο μέρος παραμένει το σχήμα της γαιοκτησίας στην Κρήτη κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο². Δεν γνωρίζουμε δηλαδή το συσχετισμό ανάμεσα στη δημόσια, την ιδιωτική και την εκκλησιαστική έγγεια ιδιοκτησία, το συσχετισμό ανάμεσα στους μεγάλους, τους μεσαίους ή τους μικρούς, αν υπήρχαν, γαιοκτήμονες ή, τέλος, το καθεστώς της γης που κατείχε ένας γαιοκτήμονας στην Κρήτη. Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα βοηθούσαν να κατανοήσουμε καλύτερα πρώτα τον τρόπο με τον οποίο η Βενετία δήμευσε τη γη, εγκατέστησε τους βενετούς αποίκους στο νησί και τους μοίρασε γη, και στη συνέχεια τον κίνδυνο που αντιμετώπισαν οι ντόπιοι γαιοκτήμονες να χάσουν τα κεκτημένα, αν πράγματι τα έχασαν, ποια από αυτά έχασαν και με πόση ευκολία κατάφεραν να τα διατηρήσουν, να τα ανακτήσουν ή να τα ενισχύσουν.

Αν και η οργάνωση της Κρήτης από τη Βενετία, τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, ξεκίνησε από μηδενική βάση, ωστόσο το προηγούμενο καθεστώς δεν άφησε ανεπηρέαστα στην πράξη τα σχέδια αυτά. Είναι βέβαιο ότι η Γαληνοτάτη γνώριζε ότι η απώλεια της γης θα ωθούσε τους μέχρι τότε γαιοκτήμονες σε αντιδράσεις και πιθανόν να είχε έτοιμο σχέδιο αντιμετώπισης. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τους αποικισμούς στη διάρκεια ολόκληρου του 13ου αιώνα αποδεικνύουν ότι η Βενετία είχε σχεδιάσει την περιθωριοποίηση των ντόπιων γαιοκτημόνων για λόγους πολιτικούς. Όσο αποφασισμένη όμως ήταν στο ζήτημα αυτό, άλλο τόσο έτοιμη φάνηκε να αντιμετωπίσει ρεαλιστικά την πραγματικότητα. Κάθε ένοπλη αντίδραση την αντιμετώπιζε ως μεμονωμένη περίπτωση και

2. Σχετικά με τη γαιοκτησία στην Κρήτη κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών «επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τόμ. 3, Αθήνα 1968, 195-201· ο ίδιος, Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, τόμ. 2, Αθήνα 1981, 308-317· Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8, 1989, 1-14, ειδ. 2-4.

όχι ως γεγονός που θα μπορούσε να την οδηγήσει στην αναθεώρηση των γενικών της αρχών. Είναι αλήθεια ότι στην πρακτική αυτή την οδήγησε και η ίδια η στάση των ντόπιων γαιοκτημόνων που συνήθως δρούσαν μεμονωμένα. Έτσι, αφού πρώτα προσπαθούσε να καταστείλει την επανάσταση και αφού η κατάσταση αποδεικνυόταν μη αναστρέψιμη, έφτανε στη συμφωνία με τους αρχηγούς της επανάστασης. Αυτό αποδεικνύει για άλλη μια φορά την αποφασιστικότητά της να κρατήσει έξω από το γαιοκτητικό σύστημα τους ντόπιους στο σύνολό τους, θεωρώντας ότι έτσι διασφαλίζει την κυριαρχία της στο νησί εξουδετερώνοντας πιθανές εστίες αντίδρασης. Η αρχή αυτή δεν έπαψε ποτέ να ισχύει για τη Βενετία, η οποία μάλιστα θέσπισε και κανόνες σε κοινωνικό επίπεδο, όπως η γνωστή απαγόρευση των γάμων ανάμεσα σε λατίνους φεουδάρχες και Ελληνίδες. Η άκαμπτη αυτή στάση της Βενετίας υποχωρούσε, όχι σπάνια θα λέγαμε, μόνο όταν αντιμετώπιζε κατάσταση που δεν μπορούσε να ελέγξει ή πρόσωπα που ήθελε για διάφορους λόγους να ανταμείψει, αλλά αφού πρώτα εξέταζε με πολύ προσοχή τα δεδομένα. Έτσι, στα τέλη του 13ου αιώνα οι Έλληνες γαιοκτήμονες —ή φεουδάρχες, όπως είναι ο όρος που είχαν υιοθετήσει οι βενετικές αρχές για όλους τους κατόχους γης— ήταν αρκετοί. Κάποιοι από αυτούς δεν είχαν χάσει ποτέ τη γη τους, άλλοι την κατείχαν από πολλές δεκαετίες πριν και σε όλους αυτούς η ίδια η Βενετία κατά διαστήματα πρόσθετε νέους.

Η αποδοχή Ελλήνων γαιοκτημόνων από τη Βενετία και η ένταξή τους στη τάξη των φεουδαρχών σίγουρα ήταν αποτέλεσμα των δυναμικών αντιδράσεων που άρχισαν ήδη ένα χρόνο μετά την αποστολή των πρώτων αποίκων (1211). Τα αποτελέσματα των επαναστάσεων, η διατήρηση δηλαδή, η απόκτηση ή και η αύξηση της γης των πρωτεργατών και των συνεργατών τους είναι γνωστά. Σχεδόν παράλληλα ωστόσο μια άλλη ομάδα Ελλήνων απέκτησε γη χάρη στην προσέγγιση των αρχών και την προσφορά υπηρεσιών προς τη Βενετία. Οι υπηρεσίες αυτές μπορεί να σχετίζονταν με τις επαναστάσεις ή να είχαν άλλο περιεχόμενο. Δεν χωρεί όμως αμφιβολία ότι οι επαναστάσεις ήταν εκείνες που είχαν ουσιαστικά ανοίξει το δρόμο, τον οποίο ακολούθησαν με ευελιξία και άλλοι ντόπιοι Έλληνες.

Οι εξελίξεις στην Κρήτη παρουσιάζουν διαφορές από περιοχή σε περιοχή τόσο εξαιτίας του διαφορετικού χρόνου και τρόπου αποίκησης όσο και εξαιτίας του γεωγραφικού ανάγλυφου κάθε περιοχής. Ο τελευταίος, για παράδειγμα, αποικισμός στη σειρά, εκείνος των Χανίων το 1252, απείχε 40 χρόνια από τον πρώτο στην περιοχή του Χάνδακα και του Λασιθίου και 30 από τον αντίστοιχο στο Ρέθυμνο. Ενώ δηλαδή στην ανατολική Κρήτη τα πράγματα είχαν ήδη διαμορφωθεί και σχεδόν σταθεροποιηθεί, στη δυτική Κρήτη εγκαινιάζονταν μια νέα κατάσταση. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό και με άλλα δεδομένα, όπως το ήδη υπάρχον στην περιοχή

γαιοκτηπικό καθεστώς που έτεινε να παγιωθεί ή το εξαιρετικά ορεινό έδαφος της ίδιας περιοχής, διαμόρφωσαν χαρακτηριστικά σε πολιτικό, αλλά και κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο που διέφεραν μέχρι ενός σημείου από εκείνα της ανατολικής Κρήτης. Μπορεί, για παράδειγμα, να διαπιστώσει κανείς εύκολα το σχετικά μεγάλο αριθμό Ελλήνων γαιοκτημόνων, έστω και στο χαμηλότερο στρώμα της φεουδαρχικής τάξης, στη διάρκεια του 14ου αιώνα στο διαμέρισμα των Χανίων σε σχέση με εκείνον στα διαμερίσματα του Χάνδακα και του Λασιθίου³.

Σε αντίθεση με τα διαμερίσματα των Χανίων και του Ρεθύμνου, για τα οποία οι πληροφορίες είναι περιορισμένες ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα, για το διαμέρισμα του Χάνδακα και εν μέρει του Λασιθίου χάρη στα Κατάστιχα των φέουδων των περιοχών αυτών γνωρίζουμε σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη της γαιοκτησίας από τις αρχές του 13ου μέχρι και τις αρχές του 15ου αιώνα⁴. Ένα από τα Κατάστιχα αυτά, εκείνο που αφορά τα φέουδα που ανήκαν στο σεξτέριο του *Dorsoduro* και το οποίο καλύπτει τις σημερινές περίπου επαρχίες Μονοφατισίου, Μεραμπέλου και Ιεράπετρας⁵, μας παρέχει ικανές πληροφορίες και χαρακτηριστικά παραδείγματα που αφορούν έλληνες φεουδάρχες. Τα παραδείγματα αυτά μας βοηθούν να θίξουμε, και ίσως να απαντήσουμε, σε κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα και να καταγράψουμε τα κυριότερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής αυτής ομάδας της βενετικής Κρήτης.

Η εμφάνιση των Ελλήνων φεουδαρχών στο Κατάστιχο, όπως εξάλλου και των υπόλοιπων Λατίνων, δεν είναι χρονικά ταυτόχρονη και έτσι δεν μπορεί να γίνει ακριβής ποσοτικός συσχετισμός. Σίγουρα πάντως αποτελούν ένα ελάχιστο ποσοστό στο σύνολο των φεουδαρχών του συγκεκριμένου σεξτέριου. Είναι αξιοσημεί-

3. Μια εικόνα, έστω και αποσπασματική, της γαιοκτησίας στο διαμέρισμα των Χανίων παρέχει το Κατάστιχο των φέουδων της περιοχής κατά το 14ο αι. (*Archivio di Stato di Venezia = ASV, Duca di Candia, b. 21*).

4. Τα Κατάστιχα των φέουδων της Κρήτης περιέχονται σε τρεις φακέλους του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης (*ASV, Duca di Candia, b. 18, 19, 20*). Το υλικό τους αφορά την ευρύτερη περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου, καθώς και των σημερινών επαρχιών Μεραμπέλου και Ιεράπετρας. Πρόκειται για κτηματολόγια που παρακολουθούν την πορεία του ιδιοκτησιακού καθεστώτος κάθε φέουδου και καλύπτουν σε χρονική διάρκεια τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη, από τις αρχές δηλαδή του 13ου μέχρι και τις αρχές του 15ου αιώνα.

5. Πρόκειται για το μέχρι σήμερα αποκαλούμενο Κατάστιχο του σεξτέριου των Αγίων Αποστόλων (*ASV, Duca di Candia, b. 18*) και είναι το πιο ακέραιο από τα Κατάστιχα που σώζονται για την περιοχή της κεντροανατολικής Κρήτης (για το ίδιο το Κατάστιχο και τη μετονομασία του σε Κατάστιχο του *Dorsoduro*, βλ. *Catasticum sexterii Dorsoduri*). Από το υλικό του αντλούμε τις πληροφορίες που αποτέλεσαν τον κορμό της παρούσας εργασίας.

ωτο ωστόσο το γεγονός ότι Έλληνες εμφανίζονται μεταξύ των φεουδαρχών ήδη από την αρχή, από τα χρόνια δηλαδή της πρώτης καταγραφής των φέουδων και της συγκρότησης του Κατάστικου (1234-1236). Η κατοχή μάλιστα της γης από τους Έλληνες αυτούς δεν φαίνεται να συνδυάζεται με κάποια επανάσταση. Το πολύ σημαντικό αυτό στοιχείο ενισχύει την υπόθεσή μας ότι πολλοί έλληνες γαιοκτήμονες με την είσοδο των Βενετών και την εγκατάσταση των αποίκων δεν έχασαν τη γη τους, εφόσον αυτή μάλιστα ήταν κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο ιδιωτική και όχι δημόσια ή εκκλησιαστική.

Από την άλλη, στο Κατάστιχο μπορεί να διακρίνει κανείς εύκολα τις δύο κυριότερες ομάδες Ελλήνων φεουδαρχών, εκείνων δηλαδή που είχαν αποκτήσει ή διατηρήσει τη γη τους χάρη στις επαναστάσεις και σε εκείνους που την απέκτησαν με άλλο τρόπο. Στη δεύτερη ομάδα, όσο οι πληροφορίες μάς το επιτρέπουν, μπορεί να διακρίνει κανείς και τον ιδιαίτερο αυτό τρόπο, ο οποίος δεν είναι πάντα άσχετος με τα γεγονότα της περιόδου που αποκτήθηκε η γη. Τα ίδια παραδείγματα δίνουν επίσης στοιχεία σχετικά με τη συμπεριφορά των ντόπιων γαιοκτημόνων έναντι του νέου πολιτικού καθεστώτος και των εκπροσώπων του, αλλά και των ίδιων μεταξύ τους.

Στη συνέχεια γίνεται λόγος για οικογένειες με αρκετά ευρεία έννοια, ομαδοποιώντας δηλαδή τα πρόσωπα που φέρουν το ίδιο επίθετο, ανεξάρτητα αν αυτά έχουν στενή συγγένεια ή πρόκειται για κλάδο της ίδιας οικογένειας. Αν λάβουμε όμως υπόψη το μέγεθος του γεωγραφικού χώρου στον οποίο αναφερόμαστε και το εύρος των ελληνικών οικογενειών, καθώς και τις συνθήκες ξένης κυριαρχίας κάτω από τις οποίες βρίσκονταν οι Έλληνες, τότε δεν είναι αδόκιμο να μιλάμε, τουλάχιστον για το 13ο και 14ο αιώνα, για οικογένειες, τα μέλη των οποίων θεωρούσαν ότι ανήκουν σ' αυτές, αν και με μακρινό ή και ανύπαρκτο πολλές φορές βαθμό συγγένειας. Ο συνεκτικός κρίκος των μελών κάθε οικογένειας βασιζόταν κυρίως στην απώτερη καταγωγή, στα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και στο ρόλο τους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας του νησιού και ιδιαίτερα της υπαίθρου, και λιγότερο στη συγγένεια και στα πολύ στενά κοινά συμφέροντα.

Στο Κατάστιχο του Dorsoduro εμφανίζονται ως κάτοχοι φεουδαρχικής γης στο συγκεκριμένο σεξτέριο οι ελληνικές οικογένειες⁶ Γαβαλά, Γιαλινά, Κασταμονίτη,

6. Για τις «αρχοντικές» βυζαντινές οικογένειες στην Κρήτη, βλ. E. GERLAND, *L'histoire de la noblesse crétoise au moyen âge*, *Revue de l'Orient Latin* 10, 1903-1904, 172-247 (στο εξής: GERLAND, *Noblesse crétoise* 10) και 11, 1905-1908, 7-144 (στο εξής: GERLAND, *Noblesse crétoise* 11). Για τα «δώδεκα αρχοντιόπουλα», την αυθεντικότητα των εγγράφων που τα «συνοδεύουν» και το μύθο τους, βλ. D.

Κατακαλού, Κατσαρά⁷, Κατσίκη, Κολονάρη⁸, Λίτινου, Μεταξάρη, Σπαθάρη, Τριαλώνη, Τρουλινού, Χανδακίτη και Χορτάτζη. Παράλληλα, υπάρχουν μαρτυρίες για κατοχή γης σε άλλες περιοχές της Κρήτης από τις οικογένειες Βαρούχα, Βλαστού, Γραμματικού, Καλλέργη, Λίμα, Μελισσινού και Ορφανιάκη.

Μέλη των παραπάνω οικογενειών δεν εμφανίζονται ταυτόχρονα ως φεουδάρχες. Από αυτές τις 14 συνολικά οικογένειες, οι πέντε καταχωρίζονται πρώτη φορά κατά την πρωιμότερη φάση δημιουργίας του Κατάστικου, μεταξύ δηλαδή 1234 και 1237, οι τέσσερις γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα, ενώ οι υπόλοιποι πέντε από τα τέλη του 13ου μέχρι και τις αρχές του 15ου αιώνα. Οι πρώτοι Έλληνες φεουδάρχες που κάνουν την εμφάνισή τους στο Κατάστιχο του Dorsoduro προέρχονται από τις οικογένειες Γαβαλά, Κατσαρά, Κατσίκη, Κασταμονίτη και Σπαθάρη.

Κατά την περίοδο 1234–1236 τα αδέρφια Ιωάννης και Νικήτας Κατσίκης δήλωσαν την κατοχή ενός τρίτου μιας καβαλαρίας, δύο δηλαδή σερβενταρίες, η οποία ανήκε παλαιότερα στην Ιακωβίνα Urso⁹. Οι σερβενταρίες αυτές βρισκόνταν στο χωριό Παράνυμφοι Μονοφασίου. Σαράντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1273, σύμφωνα με απόφαση των αρχών της Κρήτης, η σερβενταρία που ανήκε στο Νικήτα Κατσίκη δημεύτηκε, γιατί ο ιδιοκτήτης της είχε συνεργαστεί με τους επαναστάτες¹⁰. Πρόκειται μάλλον για την επανάσταση των Χορτάτζηδων που μόλις είχε ξεσπάσει¹¹. Το 1290 η σερβενταρία του Νικήτα Κατσίκη παραχωρήθηκε στον Ιωάννη Vido για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει στη Βενετία, μαζί με το Γεώργιο

TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete. From the 5th century to the venetian conquest*, Αθήνα 1988, 81–88
Χρύσα Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Byzantine legends in venetian Crete*, στο I. ŠEVČENKO–I. HUTTER (επιμ.), *Αετός. Studies in honour of Cyril Mango*, Στουτγάρδη–Λιψία 1998, 233–242.

7. Το επίθετο *Caçara*, αν και δεν μοιάζει απαραίτητα ελληνικό, αλλά ούτε και ιταλικό, εντάχθηκε μεταξύ των ελληνικών, εξαιτίας της σχέσης του προσώπου που το φέρει με άλλες ελληνικές οικογένειες (βλ. παρακάτω). Στην απογραφή του Τρίναν το επίθετο *Cazzarà* περιλαμβάνεται μεταξύ των *cittadini* του Χάνδακα χωρίς όμως να δηλώνεται η καταγωγή του (Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η παρά Τρίναν απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των Κρητικών οίκων Κέρκυρας, *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, 50).

8. Για το επίθετο *Collonari* ισχύει το ανάλογο σκεπτικό με εκείνο του *Caçara*.

9. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 974.

10. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 979.

11. Υπάρχει επίσης η άποψη ότι η ίδια επανάσταση είχε ξεσπάσει νωρίτερα, κατά τη διάρκεια της θητείας του δούκα Κρήτης Ιωάννη Belligno (1270–1272): βλ. BORSARI, *Il dominio*, 52.

Τριαλών και τον Ιωάννη Κεφαλάκα, κατά τη διάρκεια της επανάστασης και χάρη στις οποίες είχαν νικηθεί οι Έλληνες¹².

Ο άλλος αδελφός, ο Ιωάννης Κατσίκης, διατήρησε τη σερβενταρία του, η οποία μάλιστα κατά την περίοδο 1265-1269 μοιράστηκε μεταξύ των κληρονόμων του. Το 1306 κάτοχος της σερβενταρίας αυτής φέρεται ο Μάρκος Κατσίκης, πιθανότατα γιος του Ιωάννη. Η ίδια σερβενταρία πουλήθηκε τελικά το 1319 στον Ιωάννη Vido, κάτοχο ήδη από το 1290 της σερβενταρίας που ανήκε αρχικά, όπως είδαμε, στο Νικήτα Κατσίκη¹³. Έτσι, σε διάστημα 80 περίπου χρόνων οι δύο σερβενταρίες που ανήκαν αρχικά στον Ιωάννη και το Νικήτα Κατσίκη πέρασαν σταδιακά και κάτω από διαφορετικές συνθήκες στα χέρια του Ιωάννη Vido.

Τον Ιανουάριο του 1237 εγκρίθηκε και καταχωρίστηκε η δήλωση του Μανουήλ Γαβαλά και του γιου του Γεώργιου για την κατοχή δύο σερβενταριών, που ανήκαν παλαιότερα στο Στέφανο Iustiniano. Οι σερβενταρίες βρίσκονταν στην περιοχή του χωριού Δωράκι, ενώ διέθεταν μερίδιο σε κήπο στο χωριό Πύργος. Το 1252 καταχωρίστηκαν οι δύο παραπάνω σερβενταρίες στο Γαβριήλ γιο του Μανουήλ Γαβαλά και το 1272 στο γιο του Γαβριήλ, Μανουήλ Γαβαλά. Το 1281, τέλος, οι δύο σερβενταρίες παραχωρήθηκαν στον Πέτρο Sclavo, αφού πρώτα είχαν περιέλθει για άγνωστο λόγο στο δημόσιο¹⁴.

Το 1236 ο Μανουήλ Κατσαράς δήλωσε κάτοχος δύο σερβενταριών, που ανήκαν παλαιότερα στο Φίλιππο και τον Ιάκωβο Iustiniano και βρίσκονταν στην περιοχή των χωριών Αμύγδαλος και Δαμάνια Μονοφατισίου. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1257, η μία από τις δύο παραπάνω σερβενταρίες καταχωρίστηκε στο Βασίλη Σπαθήρη, χωρίς να διαφαίνεται όμως με ποιο τρόπο είχε αποκτηθεί, αν είχε δηλαδή αγοραστεί από τον προηγούμενο ιδιοκτήτη της ή αν είχε παραχωρηθεί από το δημόσιο, στο οποίο πιθανόν είχε περιέλθει¹⁵. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η αγορά ενός φέουδου και ο παλαιός ιδιοκτήτης του αναφέρεται σχεδόν πάντα στην καταχώριση του νέου ιδιοκτήτη, καθώς επίσης και τα στοιχεία που διαθέτουμε κατά

12 *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 981, 982. Στην καταχώριση δεν διακρίνεται ποια ήταν η επανάσταση αυτή, αν πρόκειται δηλαδή για την επανάσταση των Χορτάτζηδων που είχε λήξει ή για την επανάσταση του Αλέξιου Καλλέργη που είχε ήδη αρχίσει.

13. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 990, 995, 1089, 1090.

14. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 909, 911, 912, 913. Δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι το φέουδο του Μανουήλ Γαβαλά περιέρχεται στο δημόσιο στα χρόνια περίπου της επανάστασης των Χορτάτζηδων.

15. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 894, 895.

τα επόμενα χρόνια για την τύχη της δεύτερης σερβενταρίας, επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι το φέουδο του Μανουήλ Κατσαρά είχε περιέλθει κάποια εποχή στο δημόσιο για άγνωστο όμως λόγο. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1261, η παραπάνω σερβενταρία μετά το θάνατο του Βασίλη Σπαθάρη παραχωρήθηκε στο γιο του Γεώργιο. Το 1306, τέλος, η ίδια σερβενταρία παραχωρήθηκε στον Ιουλιανό Natale, ο οποίος την είχε αγοράσει από τον Γεώργιο Σπαθάρη στην τιμή των 55 υπερπύρων¹⁶.

Το Σεπτέμβριο του 1271 η δεύτερη σερβενταρία του Μανουήλ Κατσαρά παραχωρήθηκε από τις βενετικές αρχές της Κρήτης σε έναν άλλον Έλληνα, το Γεώργιο Γιαλινά, ο οποίος μάλιστα κατείχε θέση γραφέα της δουκικής γραμματείας (*scribanus curie cretensis*). Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1272, διορθώθηκε λάθος των αρχών, οι οποίες είχαν παραχωρήσει παλαιότερα την ίδια σερβενταρία στο Νικόλαο Αβολνारे για δώδεκα χρόνια. Ο Γιαλινάς απαλλάχτηκε από το βάρος της *varnitio* για τη σερβενταρία του μέχρι τη λήξη των δώδεκα χρόνων, διάστημα κατά το οποίο η σερβενταρία δεν επρόκειτο να του αποφέρει κανένα κέρδος, αφού θα βρισκόταν ουσιαστικά σε χέρια άλλου¹⁷. Δεν γνωρίζουμε το χρονικό διάστημα που έμενε για να λήξει η περίοδος των 12 χρόνων και έτσι δεν γνωρίζουμε και πότε η σερβενταρία του Μανουήλ Κατσαρά είχε περιέλθει στο δημόσιο, το οποίο στη συνέχεια την είχε νοικιάσει ως δημόσια γη. Υποθέτουμε ότι στο δημόσιο είχαν περιέλθει ταυτόχρονα και οι δύο σερβενταρίες που ανήκαν αρχικά στο Μανουήλ Κατσαρά, όπως αναφέραμε παραπάνω, και όχι μόνο η μία. Η σερβενταρία του Γεώργιου Γιαλινά, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω¹⁸, πέρασε στα χέρια του γιου του, Κατερίνου, το 1314, και στη συνέχεια το 1359 στα χέρια του Πέτρου Vido.

Όπως διαπιστώσαμε, οι δύο σερβενταρίες που είχε δηλώσει το 1236 ο Μανουήλ Κατσαράς παρέμειναν σε ελληνικά χέρια, αν και σε διαφορετικές οικογένειες, μέχρι το 1306 η μία και μέχρι το 1359 η άλλη. Τόσο οι δύο αυτές σερβενταρίες όσο και οι άλλες δύο που, όπως είδαμε παραπάνω, είχε δηλώσει το 1237 ο Μανουήλ Γαβαλάς ανήκαν αρχικά στην ίδια βενετική οικογένεια, τους Iustiniano. Η κατοχή των τεσσάρων αυτών σερβενταριών από Έλληνες υπήρξε ένα μακροχρόνιο διάλειμμα μέχρι την επάνοδό τους σταδιακά και πάλι σε βενετικά χέρια.

Σε μια σύντομη κτηματική μερίδα έχει καταχωριστεί ως κάτοχος δύο σερβενταριών στην περιοχή των χωριών Στάση και Αποϊνί ο Νικόλας Κασταμονίτης, χωρίς

16. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 902, 883.

17. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 903, 897.

18. Βλ. πιο κάτω σελ. 216-217.

όμως να διακρίνεται η χρονική περίοδος της ιδιοκτησίας¹⁹. Τα αναλυτικά στοιχεία της κτηματικής αυτής μερίδας έχουν μεταφερθεί στο Κατάστιχο του σεξτερίου του Castello, το οποίο δεν σώζεται. Αν λάβουμε υπόψη ότι ο Κασταμονίτης βρίσκεται καταχωρισμένος στο Κατάστιχο πρώτος στη σειρά των ιδιοκτητών, σημαίνει ότι ήταν ο τελευταίος χρονικά κάτοχος των σερβενταριών²⁰, πριν η καταχώρισή τους μεταφερθεί στο άλλο Κατάστιχο. Σίγουρα πάντως η περίοδος ιδιοκτησίας τοποθετείται στο 13ο αιώνα.

Το 1244 καταχωρίστηκε στο όνομα του Ιωάννη γιου του Κολονάρη (Collonari) μια καβαλαρία που ανήκε αρχικά στο Ματθαίο Gismaro και στη συνέχεια στο Λεονάρδο Fuscari, ο οποίος και την πούλησε στον παραπάνω Ιωάννη. Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1256, καταχωρίστηκε νέα πράξη παραχώρησης της ίδιας καβαλαρίας και πάλι προς τον Ιωάννη, ο οποίος εμφανίζεται τη φορά αυτή ως ανήλικος, κάτω των 16 ετών, και γι' αυτό τη *varnitio* θα την εκτελούσε μέχρι την ενηλικίωσή του μισθωμένος πεζός ή ιππείας και στη συνέχεια ο ίδιος προσωπικά²¹. Μια επιπλέον διαφορά εντοπίζεται στη δεύτερη αυτή καταχώριση. Η καβαλαρία δεν είχε πουληθεί, όπως αναφέρεται στην πρώτη καταχώριση, από το Λεονάρδο Fuscari, αλλά από τον τελευταίο είχε περάσει στο δημόσιο και στη συνέχεια είχε παραχωρηθεί στον Ιωάννη ως αποζημίωση των καβαλαριών που κατείχε ο πατέρας του, Κολονάρης, στην τούρμα της Απάνω Συβρίτου και οι οποίες είχαν περιέλθει στο δημόσιο.

Είναι πολύ δύσκολο να ανασυνθέσουμε στις λεπτομέρειές της τη μικρή ιστορία της καβαλαρίας και να δικαιολογήσουμε έτσι τις διαφορές ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη καταχώριση. Το 1244 ο Κολονάρης ήταν νεκρός —ο Ιωάννης αναφέρεται ως γιος του «ποτέ Κολονάρη»— και ο γιος του πολύ μικρός, αφού 12 χρόνια αργότερα, το 1256, ήταν ακόμη κάτω των 16 ετών —πιθανόν κοντά στην ηλικία αυτή. Ίσως κάποιες τυπικές διαδικασίες, που είχαν σχέση τόσο με το μικρό Ιωάννη όσο και με το Λεονάρδο Fuscari, θεωρήθηκαν άκυρες για διάφορους λόγους, η καβαλαρία περιήλθε στο δημόσιο και παραχωρήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα στο μεγαλύτερο πια Ιωάννη.

Ωστόσο η ιστορία της παραπάνω καβαλαρίας γίνεται πιο ενδιαφέρουσα στη συνέχεια, αφού εμπλέκονται αρκετά ελληνικά ονόματα και μάλιστα κάτω από χαρακτηριστικές πολιτικές συνθήκες της εποχής. Η καβαλαρία παρέμεινε στην κατοχή

19. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 705.

20. Μετά την πρώτη καταχώριση ενός φέουδου και του ιδιοκτήτη του, κάθε φορά που άλλαζε η ιδιοκτησία διαγραφόταν το όνομα του παλαιού ιδιοκτήτη και από πάνω καταχωριζόταν εκείνο του νέου.

21. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 842, 844.

του Ιωάννη Κολονάρη μέχρι το 1265. Στη συνέχεια, μετά τις εξελίξεις κατά την επανάσταση στη δυτική Κρήτη (1261-1265) και τη συνθήκη μεταξύ των βενετικών αρχών και των αρχηγών των επαναστατών, Γεώργιου Χορτάτζη και Μιχαήλ Σκορδίλη Ψαρομηλίγγου²², η κβαλαρία, που είχε περιέλθει και πάλι στο δημόσιο χωρίς να γνωρίζουμε ωστόσο γιατί, διασπάστηκε σε τέσσερα άνισα μέρη: η μισή (3 σερβενταρίες) περιήλθε στην οικογένεια Τρουλινού, 1 σερβενταρία στο Λέο Μεταξάρη, 1 σερβενταρία στο Λέο Λίτινο και, τέλος, 1 σερβενταρία στο Νικόλαο Pascasi.

Η μισή κβαλαρία παραχωρήθηκε στα αδέρφια Γεώργιο, Λεντάκη, Θεοκάρη και Νικόλα Τρουλινό, καθώς και στον ανιψιό τους Αλέξιο γιο του Λέου Σγουρού, ως αποζημίωση δύο σερβενταριών που κατείχαν στο χωριό Αγία Παρασκευή και οι οποίες τους είχαν αφαιρεθεί και παραχωρηθεί στο Γεώργιο Χορτάτζη μετά τη συνθήκη που είχε υπογραφεί μαζί του²³. Το 1275 το μερίδιο που αναλογούσε στο Λεντάκη Τρουλινό, που σε επόμενη καταχώριση μαθαίνουμε ότι αντιστοιχούσε σε μία σερβενταρία, δημεύθηκε λόγω της συμμετοχής του στην επανάσταση των Χορτάτζηδων²⁴. Στη συνέχεια, το 1284, τα αδέρφια Γεώργιος, Λεντάκης και Θεοκάρης πούλησαν, ή πιθανόν να αναγκάστηκαν με κάποιο τρόπο να πουλήσουν, τις υπόλοιπες δύο σερβενταρίες στο Μαρίνο Vido²⁵. Έτσι, η μισή κβαλαρία που το 1265 είχε παραχωρηθεί στα αδέρφια Τρουλινού περιήλθε σε βενετικά χέρια.

Τα πράγματα όμως άλλαξαν στη διάρκεια των επόμενων χρόνων. Το 1290 παραχωρήθηκε στο Γεώργιο Τριαλώνη η σερβενταρία του Λεντάκη, η οποία είχε δημευθεί λόγω της συμμετοχής σε επανάσταση του ιδιοκτήτη της²⁶. Ο Τριαλώνης ανταμείφθηκε έτσι για τη σημαντική υπηρεσία του προς τη Βενετία, ειδοποιώντας τις αρχές ότι έλληνες επαναστάτες, ιππείς και πεζοί, σκόπευαν να κτυπήσουν το Castro Nuovo. Χάρη στην πληροφορία αυτή οι τοπικές αρχές κατάφεραν να συλλάβουν αρκετούς από αυτούς και να αποτρέψουν την επίθεση.

Λίγα χρόνια αργότερα, μετά τη λήξη της επανάστασης του Αλέξιου Καλλέργη και την υπογραφή της γνωστής συνθήκης, η οικογένεια Τρουλινού επανεμφανίζεται και αποζημιώνεται για τη σερβενταρία που είχε χάσει. Το 1299 η σερβενταρία, που κατείχε ο Γεώργιος Τριαλώνης και η οποία για άγνωστο λόγο είχε περιέλθει

22. Το κείμενο της συνθήκης με το οποίο έκλεισε η επανάσταση, βλ. Κατερίνα Π. ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265 (διπλωματική έκδοση του κειμένου), *Κρητική Εστία* περ. Δ' 2, 1988, 102-135.

23. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 828.

24. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 830. Πρβλ. Borsari, *Il dominio*, 53 σημ 81.

25. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 831.

26. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 829.

και πάλι στο δημόσιο, παραχωρήθηκε ή, καλύτερα, επιστράφηκε, όπως αναφέρεται στη σχετική καταχώριση, στο Λεντάκη Τρουλινό γιο του Σγουρόπουλου (πιθανότατα εγγονό του παλαιότερου Λεντάκη) και στους συγγενείς του, για τα δικαιώματα που τυχόν είχαν²⁷. Η σερβενταρία δεν έμεινε τελικά πολλά χρόνια ακόμη στην οικογένεια Τρουλινού, αφού το 1305 την πούλησαν στον Μπενβενούτο Λυρίνο²⁸. Αυτή τη φορά ως πωλητές εμφανίζονται επτά συνολικά εκπρόσωποι της οικογένειας: Λεντάκης Τρουλινός του Γεώργιου, Νικόλας Τρουλινός του Νικόλαου, Νικόλας Τρουλινός του Θεοκάρη, Νικόλαος Τρουλινός του Λεοντάκη, Αλέξιος Τρουλινός λεγόμενος Σγουρός, Λέος Τρουλινός και Ξερολέος λεγόμενος Σγουρός.

Μια σερβενταρία από την καβαλαρία του Ιωάννη Κολονάρη, όπως είπαμε, παραχωρήθηκε το 1265 στο Λέο Μεταξάρη ως αποζημίωση μισής σερβενταρίας που κατείχε στο χωριό Μονόχωρο και η οποία του είχε αφαιρεθεί και παραχωρηθεί στην οικογένεια Ορφανιάκη (Orfaniakis). Το 1320 η παραπάνω σερβενταρία καταχωρίστηκε στο Γεώργιο Gradonico του Ιωάννη, ο πατέρας του οποίου την είχε αγοράσει από τους κληρονόμους του Λέου Μεταξάρη²⁹. Από την καταχώριση αυτή μαθαίνουμε ότι οι τελευταίοι εκτός από τη σερβενταρία αυτή κατείχαν και άλλη μιάμιση σερβενταρία στο χωριό Μονόχωρο. Ο Λέος Μεταξάρης δηλαδή κατείχε ήδη πριν από το 1265 δύο σερβενταρίες στο Μονόχωρο, από τις οποίες το 1265, όπως είδαμε, είχε αφαιρεθεί η μισή και είχε παραχωρηθεί στη θέση της μια ολόκληρη σερβενταρία από την καβαλαρία του Ιωάννη Κολονάρη. Πρόβλημα ωστόσο προέκυψε, όταν μετά το θάνατο του Λέου οι κληρονόμοι του δεν ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους για τη *varnitio* και το δημόσιο θέλησε να τις βγάλει σε πλειστηριασμό. Οι δύο πλευρές ήλθαν σε συμβιβασμό, οι κληρονόμοι κατέβαλαν μέρος της οφειλόμενης *disvarnitio* και για το υπόλοιπο κατέθεσαν ενέχυρο στο δημόσιο ταμείο. Στο πλαίσιο των οικονομικών αυτών προβλημάτων πουλήθηκε και η παραπάνω σερβενταρία στον πατέρα του Γεώργιου Gradonico, ο οποίος δεν φρόντισε να την καταχωρίσει αμέσως και έτσι μετά το θάνατό του και με τη σύμφωνη γνώμη των πωλητών καταχωρίστηκε τελικά το 1320 στο Γεώργιο Gradonico.

Την ίδια πάντα χρονιά, το 1265, παραχωρήθηκε άλλη μια σερβενταρία από την καβαλαρία του Ιωάννη Κολονάρη στο Λέο Λίπινο³⁰. Το 1306 η σερβενταρία αυτή καταχωρίστηκε στο Μάρκο Habramo του Λεονάρδου χωρίς όμως να διακρίνεται με

27. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 832.

28. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 837.

29. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 826, 827.

30. Με τη συνθήκη του 1265 ένας άλλος Λίπιнос, ο Θεόδωρος, απόκτησε δύο σερβενταρίες, αλλά στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου, στα χωριά Ατσιπόπουλο και Ρούστικα: ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρατική συνθήκη, 116.

ποιο τρόπο είχε περιέλθει στο νέο ιδιοκτήτη³¹.

Η ιστορία της καβαλαρίας του Ιωάννη Κολονάρη, όπως φάνηκε, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο λόγω της εμπλοκής Ελλήνων στο ιδιοκτησιακό της καθεστώ, αλλά λόγω των αποτελεσμάτων που είχαν στο καθεστώς αυτό οι επαναστάσεις που ξέσπασαν στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Ακόμη περισσότερο, είναι αξιοσημείωτες οι πληροφορίες που αντλούμε για τη στάση των Ελλήνων στη διάρκεια των επαναστάσεων και τη διαφορά στη στάση αυτή από οικογένεια σε οικογένεια ή ακόμη και μεταξύ των μελών της ίδιας οικογένειας.

Η επανάσταση που έληξε το 1265, σύμφωνα πάντα με τις παραπάνω πληροφορίες, έφερε ανακατατάξεις στις ιδιοκτησίες των μέχρι τότε ελλήνων φεουδαρχών, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξε νέους. Μέρη ή ολόκληρα φέουδα Ελλήνων αφαιρέθηκαν και παραχωρήθηκαν σε άλλους Έλληνες, γιατί έτσι εξυπηρετούσε περισσότερο, ενώ οι πρώτοι αποζημιώθηκαν πλουσιοπάροχα με μεγαλύτερα φέουδα σε άλλη περιοχή. Ο Λέος Μεταξάρης, όπως είδαμε, έχασε μισή σερβενταρία και αποζημιώθηκε με μια ολόκληρη, ενώ η οικογένεια Τρουλινού έχασε δύο σερβενταρίες και αποζημιώθηκε με τρεις. Ταυτόχρονα, εμφανίζεται ο Λέος Λίτινος να αποκτά μια σερβενταρία, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν μέχρι τότε είχε και άλλη ιδιοκτησία ή αποκτούσε πρώτη φορά. Τα φέουδα που αφαιρέθηκαν από τους παραπάνω δόθηκαν στην οικογένεια Ορφαναίακη, για την οποία δεν διαθέτουμε στοιχεία και πιθανόν να αποκτά γη για πρώτη φορά, και στο Γεώργιο Χορτάτζη, έναν από τους αρχηγούς της επανάστασης και μέλος μιας μεγάλης οικογένειας που κατείχε φεουδαρχική γη από παλιότερα.

Η επανάσταση των Χορτάτζηδων που ακολούθησε δεν άφησε και πάλι ανεπηρέαστη τη γαιοκτησία κάποιων προσώπων πέραν της πρωταγωνιστικής οικογένειας και των στενών συνεργατών της. Έτσι, ένα μόνο μέλος της οικογένειας Τρουλινού, ο Λεντάκης, έλαβε μέρος στην επανάσταση με αποτέλεσμα να χάσει τη σερβενταρία του, ενώ τα υπόλοιπα μέλη φαίνεται να κρατήθηκαν μακριά. Η απόφασή τους να πουλήσουν λίγα χρόνια αργότερα τις δύο υπόλοιπες σερβενταρίες τους ίσως δεν είναι τυχαία μετά το στίγμα του επαναστάτη που έφερε ένα μέλος της οικογένειάς τους. Ωστόσο τα πράγματα για τους ίδιους, όπως είδαμε, άλλαξαν χάρη στην επανάσταση του Αλέξιου Καλλέργη και την επιτυχή λήξη της, οπότε και η σερβενταρία που είχε χαθεί επανήλθε στην οικογένεια.

Ήδη όμως στη διάρκεια της επανάστασης του Αλέξιου Καλλέργη επωφεληθήκε ένας άλλος Έλληνας, ο Γεώργιος Τριαλώνης, αλλά από την αντίθετη όχθη. Δείχνοντας υπερβάλλοντα ζήλο και φιλοβενετικά αισθήματα κατέδωσε επαναστατικές

31. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 839, 440.

κινήσεις μαζί με τον Έλληνα Ιωάννη Κεφαλάκα και το Βενετό Ιωάννη Vido. Ο Τριαλώνης και ο Vido³² πέτυχαν και οι δύο την παραχώρηση μιας ολόκληρης σερβενταρίας για τον καθένα τους, ενώ για τον τρίτο, τον Κεφαλάκα, αν και μπορούμε να υποθέσουμε μια ανάλογη ανταμοιβή, δεν διαθέτουμε στοιχεία. Το τέλος της επανάστασης του Καλλέργη βρήκε τη σερβενταρία του Τριαλώνη να έχει περιέλθει στο δημόσιο και να παραχωρείται, όπως είδαμε, και πάλι στην οικογένεια Τρουλινού. Δεν γνωρίζουμε το λόγο που η σερβενταρία αυτή είχε βρεθεί στο δημόσιο, είναι όμως γοητευτικό να υποθέσουμε ότι οι συγκυρίες της εποχής και η νικηφόρα έκβαση της επανάστασης, για την εξουδετέρωση της οποίας ο Τριαλώνης είχε βοηθήσει, είχαν συμβάλει στην απώλεια της σερβενταρίας.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν, για άλλη μια φορά, την ανυπαρξία κοινού μετώπου των ελλήνων φεουδαρχών έναντι της βενετικής πολιτικής, τη διαφορετική στάση ανάλογα με τις περιστάσεις κάθε φεουδάρχη και τα ιδιαίτερα, οικονομικά κυρίως, συμφέροντα που ρύθμιζαν πολύ συχνά, αν όχι αποκλειστικά, τη θέση που έπαιρναν τα ανώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο νέο κυρίαρχο. Από την άλλη, διαφαίνεται η ευστροφία των βενετικών αρχών να εκμεταλλευτούν με τον καλύτερο τρόπο τις βλέψεις και τις φιλοδοξίες των Ελλήνων. Με την παραχώρηση γης σε Έλληνες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο όχι μόνο αναγνώριζαν το δικαίωμα διεκδίκησης γης από τους ντόπιους, αλλά ταυτόχρονα διεύρυναν την ομάδα των ελλήνων φεουδαρχών με νέους και δημιουργούσαν ποικίλα οικονομικά στρώματα στο εσωτερικό της, τα οποία εντέλει θα διατηρούσαν τις απαραίτητες ισορροπίες.

Αν και η αποτυχημένη επανάσταση των Χορτάτζηδων οδήγησε υποχρεωτικά τους πρωταγωνιστές της εκτός Κρήτης, ωστόσο μέλη της ίδιας οικογένειας παρέμειναν στο νησί, διατηρώντας ή αποκτώντας στη συνέχεια κτηματική περιουσία. Η γη της γνωστής οικογένειας των «βυζαντινών αρχοντόπουλων», η οποία πρωταγωνίστησε στην επανάσταση που φέρει το όνομά της, τοποθετείται στην περιοχή του Ρεθύμνου, ωστόσο μέλη της, για τα οποία διαθέτουμε κάποια στοιχεία, κατείχαν γη στο σεξτέριο του Dorsoduro και γενικότερα στο σημερινό νομό Ηρακλείου. Η γη της οικογένειας Χορτάτζη δεν πρέπει να χάθηκε με την είσοδο των Βενετών στο νησί, δεν είναι γνωστό όμως, όπως και για τις περισσότερες οικογένειες, το μέγεθος και η ακριβής θέση της κτηματικής περιουσίας τους, ακόμη περισσότερο όταν

32. Ο Ιωάννης Vido, όπως είδαμε πιο πάνω σελ. 200, είχε πάρει τη σερβενταρία του Νικήτα Κασιόκη (*Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 982).

δεν γνωρίζουμε όλα τα μέλη ή τους κλάδους της οικογένειας που κατείχαν φεουδαρχική γη.

Λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα (1257-1259) και σε καταχώριση στην οποία καθορίζονται τα σύνορα μεταξύ διαφόρων ιδιοκτησιών στην περιοχή των χωριών Σοκαράς, Άριο και Προτόρια Μονοφατίου εμφανίζεται μεταξύ των εμπλεκόμενων φεουδαρχών ο πρώτος εκπρόσωπος της οικογένειας, ο Μάρκος Χορτάτζης³³. Λίγα χρόνια αργότερα και στο πλαίσιο της εφαρμογής των όρων της βενετοκρητικής συνθήκης του 1265 είχαν αφαιρεθεί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δύο σερβενταρίες στην περιοχή του χωριού Αγία Παρασκευή (σημερινή επαρχία Πεδιάδας) από την οικογένεια Τρουλινού και είχαν παραχωρηθεί στον έναν από τους πρωταγωνιστές, το Γεώργιο Χορτάτζη. Σύμφωνα με την ίδια συνθήκη, στο Γεώργιο Χορτάτζη παραχωρήθηκαν, εκτός από τις τέσσερις καβαλαρίες, που κατείχε ήδη και δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονταν, και άλλες τέσσερις: μία που ανήκε στον Πέτρο Simeon, δύο στο χωριό Αργυρούπολη Ρεθύμνου και άλλη μία «πέρα από τη ρίζα του Σιρούμπουλα προς τα δυτικά», στα διαμερίσματα δηλαδή του Ρεθύμνου και των Χανίων³⁴. Αν λάβουμε υπόψη ότι η καβαλαρία που ανήκε παλαιότερα στον Πέτρο Simeon και η οποία παραχωρήθηκε στο Γεώργιο Χορτάτζη δεν αναφέρεται μεταξύ εκείνων που βρίσκονταν στα δυτικά διαμερίσματα, τότε αυτή θα πρέπει να βρισκόταν στην ανατολική Κρήτη. Δεν ξέρουμε με ποιο τρόπο αποζημιώθηκε ο Πέτρος Simeon, πάντως δεκαπέντε χρόνια αργότερα, τυχαία ή όχι, η επανάσταση των Χορτάτζηδων επηρέασε και πάλι την έγγαιο ιδιοκτησία του. Τον Ιανουάριο του 1280 του παραχωρήθηκε μία σερβενταρία που είχε αγοράσει σε δημόσιο πλειστηριασμό και η οποία ανήκε στον Valfredus Francesco γιο του Valterius³⁵. Η σερβενταρία αυτή, που βρισκόταν στην περιοχή του Μερραπέλου, είχε περιέλθει στο δημόσιο, επειδή ο Valfredus είχε συμπράξει με τους Χορτάτζηδες στην επανάστασή τους και είχε εγκαταλείψει την Κρήτη μαζί τους. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η οικογένεια Χορτάτζη διέθετε πριν από την επανάσταση που φέρει το όνομά της (1272-1278) κτηματική παρουσία στην κεντροανατολική Κρήτη, και όχι μόνο στην περιοχή Ρεθύμνου.

Το 1279, λίγο καιρό δηλαδή μετά τη λήξη της επανάστασης, κάποιος Μάρκος Χορτάτζης, πιθανότατα ο ίδιος με τον προηγούμενο, συμμετείχε σε επιτροπή κατα-

33. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1206.

34. ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265, 113.

35. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 747. Η σερβενταρία αυτή ανήκε από το 1234 μαζί με άλλη μία στον Valterius Francesco (ό.π., αρ. 744). Το 1277 ο Πέτρος Simeon είχε αγοράσει τη μία από τις δύο από τον ίδιο τον Valfredus (ό.π., αρ. 748) και στη συνέχεια το 1290 αγόρασε και τη δεύτερη, όπως είδαμε, από το δημόσιο.

νεμπτών (*partitores*) για την κατανομή γης μεταξύ των ενδιαφερομένων ιδιοκτητών στην περιοχή του χωριού Δαμάνια³⁶. Καθώς οι επιτροπές των κατανεμπτών καθορίζονταν με απόφαση των αρχών του Χάνδακα, σημαίνει ότι ο Μάρκος Χορτάτζης διατηρούσε επαφή με τις βενετικές αρχές.

Στις αρχές του 14ου αιώνα εμφανίζεται ένας επίσης Μάρκος Χορτάτζης, ο οποίος, αν δεν είναι ο ίδιος σε μεγάλη ηλικία, σίγουρα πρόκειται για έναν ομώνυμο εγγονό του. Το 1301, και πάλι σε καταχώριση στην οποία καθορίζονται σύνορα ιδιοκτησιών, περιγράφονται τα όρια ανάμεσα στην περιουσία του Μάρκου Χορτάτζη και του Πέτρου Vitale στην περιοχή των χωριών Προτόρια, Ruva και Αποΐνι³⁷, στην περιοχή δηλαδή περίπου που είδαμε να καθορίζονται τα σύνορα του φέουδου του επίσης Μάρκου Χορτάτζη στα μέσα του 13ου αιώνα. Τον επόμενο χρόνο (1302) παραχωρήθηκε στο Μάρκο μια σερβενταρία στην περιοχή των χωριών Παράθαμα (Τεφελίου), Ruva και Vachete (όλα στη σημερινή επαρχία Μονοφατισίου), πλάι, όπως αναφέρεται στην πράξη, στις τρεις σερβενταρίες που ήδη κατείχε σε άλλη περιοχή, πιθανόν γειτονική, σύμφωνα με όλα τα προηγούμενα δεδομένα³⁸. Το 1305, τέλος, καταχωρίστηκε άλλος ένας καθορισμός συνόρων ανάμεσα στις περιουσίες του Μάρκου Χορτάτζη από τη μια και του Φραγκίσκου Gradonico από την άλλη στην περιοχή των χωριών Βελούλι και Αποΐνι³⁹. Πρόκειται για το ίδιο φέουδο, σύμφωνα με όλα τα τοπογραφικά στοιχεία, αλλά για σύνορα σε διαφορετικό σημείο γεινιάσης με άλλο φεουδάρχη.

Ο Μάρκος λοιπόν Χορτάτζης κατέχει ήδη στα μέσα του 13ου αιώνα φέουδο στην περιοχή της σημερινής επαρχίας Μονοφατισίου, το οποίο διατηρεί ο ίδιος ή, όπως υποθέσαμε, κάποιος ομώνυμος εγγονός του, τουλάχιστον μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα. Το μέγεθος του φέουδου είναι αρκετά μεγάλο, αφού εκτιμάται μετά την παραχώρηση νέας γης το 1302 σε τέσσερις σερβενταρίες. Η επανάσταση της οικογένειας Χορτάτζη δεν φαίνεται να επηρέασε το συγκεκριμένο μέλος της, του οποίου βέβαια δεν γνωρίζουμε το βαθμό συγγένειας με τους επαναστάτες πρωταγωνιστές. Ο Μάρκος Χορτάτζης, αν δεν έδειξε έμπρακτα φιλοβενετική στάση, τουλάχιστον θα πρέπει να παρέμεινε ουδέτερος στη διάρκεια των γεγονότων.

Εκτός από τις οικογένειες, μέλη των οποίων κατείχαν γη στο σεξτέριο του Dorsoduro, υπάρχουν και άλλες για τις οποίες το ίδιο Κατάστιχο μάς παρέχει

36. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 256.

37. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1210.

38. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 259.

39. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1087.

κάποιες έμμεσες πληροφορίες. Από τη γνωστή οικογένεια Βαρούκα, ο Μιχάλης Βαρούκας μαζί με τον Κωνσταντίνο Λίμα αντάλλαξαν το 1240 βιλάνους με τον καγκελάριο Proquardinus, που κατείχε φέουδο στο σεξτέριο του Dorsoduro. Οι πρώτοι έδωσαν τον Ιωάννη γιο του Στέφανου Μαλένου (Malleno) και πήραν τον Ιωάννη Χαρκιά γιο του Πάρδου⁴⁰. Σύμφωνα με την καταχώριση, η παραπάνω ανταλλαγή πραγματοποιήθηκε με την παρουσία του Ιωάννη Simeon, κουνιάδου του Λίμα, ως πληρεξούσιου. Την πράξη εξουσιοδότησης του Simeon υπέγραψε ο Μιχάλης Μελισσηνός, όταν, όπως αναφέρεται στην ίδια καταχώριση, ήλθε στο Χάνδακα και βρισκόταν στην περιοχή του Αλμυρού. Αυτό σημαίνει ότι ο Βαρούκας και ο Λίμας κατείχαν κτηματική περιουσία και βιλάνους σε περιοχή αρκετά μακριά από το Χάνδακα, και σίγουρα εκτός του ομώνυμου διαμερίσματος, αφού διαφορετικά θα ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν στην πρωτεύουσα⁴¹. Ένας άλλος Βαρούκας, ο Βασίλης, διεκδίκησε το 1250 από το Μάρκο Caravello δύο βιλάνους, ως γιους ενός δικού του βιλάνου, αλλά δεν κατάφερε να τους αποσπάσει, αφού μετά από έρευνα των αρχών καταρρίφθηκε η επιχειρηματολογία του⁴². Παραμένει άγνωστο το μέγεθος της περιουσίας του και η περιοχή στην οποία αυτή βρισκόταν⁴³.

Ανάλογη περίπτωση διεκδίκησης βιλάνου συναντούμε το 1261, στην οποία εμπλέκονται δύο Έλληνες. Ο Δημήτρης Βλαστός, μέλος της γνωστής ελληνικής οικογένειας, εκ μέρους της συζύγου του μακαρίτη Γεώργιου Γραμματικού, διεκδίκησε το βιλάνο Γεώργιο Τσερβογιάννη, τον οποίο κατείχε ο Πέτρος Βαρονζι⁴⁴. Σύμφωνα με τις αρχές, ο εν λόγω βιλάνος είχε πράγματι παραχωρηθεί από το δούκα Άγγελο Gradonico (1234-1236) στο Γεώργιο Γραμματικό, αλλά στη συνέχεια ο Βαρονζι

40. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 328.

41. Ούτε στη συνθήκη του 1265 φαίνεται η περιοχή στην οποία κατείχαν φέουδα ο Μιχάλης Βαρούκας και ο Γεώργιος Λίμας (συγγενής ή απόγονος του Κωνσταντίνου). Και στους δύο παραχωρούνται τα φέουδα που κατείχαν πριν από την επανάσταση (8 σερβενταρίες για το Βαρούκα, χωρίς εκτίμηση μεγέθους για το Λίμα): ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρατική συνθήκη του 1265, 114-115. Σύμφωνα με αντίγραφο του 1696 από τα Κατάστιχα των φέουδων του Ρεθύμνου, το 1254 είχαν παραχωρηθεί στο Μιχάλη Βαρούκα δύο καβαλαρίες στην τούρμα της Απάνω Συβρίτου, στα χωριά Αγία Άννα, Μοναστηράκι και Σμιλέα (Smilea): GERLAND, *Noblesse crétoise* 11, 50-51.

42. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 215.

43. Με το όνομα Βασίλης Βαρούκας εμφανίζονται διάφορα πρόσωπα κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Βασίλειος Βαρούκας επαναστάτης μαζί με τον Καλλέργη, ο Βασίλειος Βαρούκας επίσκοπος Άριου και ο ομώνυμος εγγονός του. Τα παιδιά του επίσκοπου κατείχαν γη στην Απάνω Σύβριτο (GERLAND, *Noblesse crétoise* 11, 52-56, 112): πρβλ. BORSARI, *Il dominio*, 75. Με κανέναν από τους παραπάνω δεν μπορεί με ευκολία να ταυτιστεί ο Βασίλειος Βαρούκας από το Κατάστιχο του Dorsoduro.

44. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1059.

τον είχε εντάξει στο δικό του φέουδο ως *άγραφο*. Σε αντικατάσταση όμως του βιλάνου αυτού ο δούκας Ιάκωβος Delfino (1259-1261) είχε παραχωρήσει στο Δημήτρη Βλαστό, που ενεργούσε και πάλι ως πληρεξούσιος της χήρας του Γραμματικού, μια θέση *άγραφου* (*carta agrarum*) από τους βιλάνους *άγραφους* που βρίσκονταν «πέρα από τη ρίζα του Στρούμπουλα προς τα δυτικά» (*a scalis in antea versus occidentem*). Από την καταχώριση διαπιστώνουμε ότι ο Γεώργιος Γραμματικός διέθετε γη ήδη την περίοδο 1234-1236 και την οποία η χήρα του κατείχε ακόμη το 1261. Το φέουδο του Γραμματικού βρισκόταν στα δυτικά διαμερίσματα, Ρεθύμνου δηλαδή ή Χανίων, αφού του δίνεται η άδεια να βρει βιλάνο *άγραφο* μόνο από τις περιοχές αυτές. Η εξουσιοδότηση προς το Δημήτρη Βλαστό, ο οποίος ενώπιον του δούκα Κρήτης διεκδίκησε το βιλάνο μαρτυρεί πρόσωπο, αν όχι με κτηματική περιουσία, τουλάχιστο κάποιο ξεχωριστό μέλος της ελληνικής κοινωνίας του νησιού⁴⁵. Θα μπορούσε μάλιστα να ταυτιστεί με το Δημήτριο Βλαστό του Ιωάννη, ο οποίος μαζί με τα αδέρφια του Γεώργιο και Ευφήμιο, κατοχύρωσαν την περιουσία τους με τη συνθήκη του 1265⁴⁶.

Μια άλλη, πολύ γνωστή οικογένεια της κρητικής κοινωνίας εμφανίζεται στο Κατάστιχο του σεξτέρου του Dorsoduro. Πρόκειται για την οικογένεια Καλλέργη⁴⁷ και δύο από τα μέλη της, τον πολύ γνωστό Αλέξιο⁴⁸ και το «μυστηριώδη» πέμπτο γιο του, Ιωάννη⁴⁹. Τα στοιχεία που μας παρέχει το Κατάστιχο δεν είναι πολλά, ωστόσο προσθέτουν μερικές ψηφίδες στην ιστορία της μεγάλης αυτής οικογένειας. Η πρώτη μνεία τοποθετείται στο 1258, όταν ο Αλέξιος Καλλέργης και η Αγαθή χή-

45. Η περιουσία της οικογένειας Βλαστόύ, σύμφωνα με το γνωστό έγγραφο των «δώδεκα αρχοντόπουλων», τοποθετείται στο διαμέρισμα του Χάνδακα στην περιοχή της Μεσαράς. Αυτό συμφωνεί με την παρουσία του Δημήτρη Βλαστόύ στο Χάνδακα και την εκπροσώπηση της χήρας Γραμματικού που βρισκόταν μακριά.

46. ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρητική συνθήκη, 116· GERLAND, *Noblesse crétoise* 10, 238.

47. Για την οικογένεια Καλλέργη, βλ. GERLAND, *Noblesse crétoise* 10, 221-228 και Sally McKEE, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia 2000, 74-83.

48. Αν και υποστηρίζεται ότι γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα υπήρχαν δύο πρόσωπα που έφεραν το όνομα Αλέξιος, πατέρας και γιος ή θείος και ανιψιός, εδώ μάλλον πρόκειται για το γνωστό επαναστάτη· βλ. σχετικά BORSARI, *Il dominio*, 55 σημ. 94 και McKEE, *Uncommon Dominion*, 76-77.

49. Σύμφωνα με τον GERLAND, *Noblesse crétoise* 10, 222, ο Αλέξιος Καλλέργης είχε τέσσερις γιους, το Γεώργιο, τον Ανδρέα, το Μάρκο και το Λέο, και δύο κόρες, την Τρουλίδα και την Αγνή. Η McKEE, *Uncommon Dominion*, 82-83, έχοντας βρει έμμεσα και μεταγενέστερα στοιχεία για κάποιον Ιωάννη Καλλέργη και σε συνδυασμό με κάποιες συγγενικές του σχέσεις, αναρωτιέται μήπως είναι ο πέμπτος γιος του Αλέξιου, τον οποίο οι μέχρι σήμερα ερευνητές αγνοούσαν. Η μαρτυρία του Κατάστιχου του Dorsoduro επιβεβαιώνει την ύπαρξη του Ιωάννη, πέμπτου γιου του Αλέξιου Καλλέργη, ο οποίος διαδέ-

ρα του Μάρκου Faletro μοιράζουν μια βουργεζία στο Χάνδακα⁵⁰. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η οικογένεια Καλλέργη διέθετε φέουδο στο διαμέρισμα του Χάνδακα, χωρίς να γνωρίζουμε όμως το μέγεθός του και σε ποια περιοχή βρισκόταν.

Το 1303 ο ίδιος Αλέξιος Καλλέργης αντάλλαξε βιλάνους με το Μαρίνο Geno του Μάρκου⁵¹. Ο Καλλέργης έδωσε το βιλάνο του Λέο Γλυφοκαρύδη Λιπαρό, που ανήκε στην καβαλαρία του στο χωριό Μελιδόνι, και πήρε τον Πέτρο Κοντοβάρη, που ανήκε στην καβαλαρία του Geno στο χωριό Ψάθα στην περιοχή του Μεραμπέλου. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1308, καταχωρίστηκε άλλη μια ανταλλαγή βιλάνων μεταξύ του ίδιου Καλλέργη και του Ιωάννη Fradello⁵². Ο Καλλέργης έδωσε το βιλάνο του, Εμμανουήλ Κουτσοουρούμνη, και πήρε τον Κώστα Γαργανούδη, τον οποίο καταχώρισε στις σερβενταρίες του στην περιοχή του χωριού Σκάφη, που βρισκόταν στο διαμέρισμα του Χάνδακα⁵³. Το 1318, τέλος, καταχωρίστηκε στο Κατάστιχο μια παλαιότερη ανταλλαγή βιλάνων ανάμεσα στον ίδιο πάντα Αλέξιο Καλλέργη και τον Ιωάννη Vido, ανταλλαγή που ανάγεται, σύμφωνα με την καταχώριση, στην εποχή της συνθήκης του Καλλέργη με τους Βενετούς⁵⁴. Ο Αλέξιος Καλ-

χηκε τον πατέρα του στο φέουδό του στην Αργυρούπολη. Ένας δεύτερος Ιωάννης Καλλέργης εμφανίζεται στο ίδιο Κατάστιχο του Dorsoduro σε καταχώριση του 1353 ως σύζυγος της Ελενούτσας κόρης του Μάρκου Avonale (*Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 284). Δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν πρόκειται για το γιο του Αλέξιου Καλλέργη του Γεωργίου (GERLAND, *Noblesse crétoise* 10, 222) ή για το γιο του Αλέξιου Καλλέργη του Ιωάννη και της Μπεάτας, εγγονό του Ιωάννη Καλλέργη του Αλέξιου και δισέγγονο του επαναστάτη Αλέξιου Καλλέργη (McKee, *Uncommon Dominion*, 82-83). Ιωάννης Καλλέργης ήταν ένας από τους ηγέτες της επανάστασης του Αγίου Τίτου, ο οποίος μαζί με τον Τίτο Venier σκοτώθηκε ανπιστόμενος στις βενετικές αρχές (McKee, *Uncommon Dominion*, 142-143).

50. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 6 πρβλ. BORSARI, *Il dominio*, 56 σημ. 94. Η βουργεζία (*burgesia*) ήταν το τμήμα εκείνο του φέουδου που περιλάμβανε σπίτι και οικόπεδο στην πόλη. Βλ. σχετικά ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Τα αστικά φέουδα.

51. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 574.

52. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 399.

53. Χωριό Σκάφη δεν υπάρχει σήμερα. Αντίθετα, τοπωνύμιο Σκάφη μαρτυρείται το 1300 κοντά στο χωριό Σκόπελα Πεδιάδας (*Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, έκδ. S. CARBONE, *Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili*, τόμ. 1, Βενετία, 1978, αρ. 86 πρβλ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, *Πεπραγμένα Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 2, Χανιά 1991, 615). Τοπωνύμιο Μεσοσκάφη (Μέσα Σκάφη;) (*Messoscafi*), που περιλαμβάνεται μεταξύ των χωριών του κάστρου Belvedere, τοποθετείται από την Spitael και τον Faure κοντά στο χωριό Πάρτιρα Μονοφατίου [M. A. VAN SPITAEEL-P. FAURE, *Villes et villages de la Crète centrale. Listes inédites de l'époque vénitienne comparées aux tablettes de Knossos*, *Κρητολογία* τεύχος 5 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1977), 87 = *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Άμστερταμ 1989, 391]. Το μάλλον κοινό τοπωνύμιο Σκάφη μαρτυρείται και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, όπως το Ρέθυμνο και το Λασιθί.

λήργης είχε δώσει τους βιλάνους Ιωάννη Καφούρο και Ιωάννη Σουφολέο, που ανήκαν στο φέουδο του στην Αργυρούπολη (Stimboli) Ρεθύμνου και οι οποίοι είχαν ενταχθεί στο φέουδο του Vido στο χωριό Παράνυμφοι. Ο Vido από την άλλη πλευρά είχε δώσει το Θεόδωρο Βιργίλη και το γιο του Αλέξιο, που ανήκαν στο παραπάνω φέουδο του και οι οποίοι είχαν καταχωριστεί στο φέουδο του Καλλέργη στην Αργυρούπολη. Η αίτηση για την παρούσα καταχώριση έγινε από τον Ιωάννη Vido και τον Ιωάννη Καλλέργη γιο του Αλέξιου, ο οποίος κατείχε πλέον το φέουδο στην Αργυρούπολη. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα φέουδα του Αλέξιου Καλλέργη εντοπίζονται τόσο στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου, στις γνωστές περιοχές των χωριών Μελιδόνη και Αργυρούπολη, όσο και στο διαμέρισμα του Χάνδακα στην περιοχή του χωριού Σκάφη⁵⁵.

Για μια ακόμη γνωστή οικογένεια, αυτή των Μελισσινών, διαθέτουμε δύο έμμεσες μαρτυρίες στο Κατάστιχο⁵⁶. Με την έγκριση του δούκα Κρήτης Ιάκωβου Delfino (1259-1261) ο Θεόδωρος Μελισσινός και ο Μαρίνος Caravello αντάλλαξαν βιλάνους. Ο Μελισσινός έδωσε το Γιάννη Κορτούρη (Corturi) και πήρε το Λέο Κυνηγό και το Μανουήλ γιους του Πέτρου Ξερομούνη (Seromoni/Χερομουνη) που ανήκαν στην καβαλαρία του Caravello στην περιοχή του Μεραμπέλου⁵⁷. Πενήντα σχεδόν χρόνια αργότερα ανάλογη ανταλλαγή πραγματοποιήσαν απόγονοι των δύο

54. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 994.

55. Σύμφωνα με τη συνθήκη του Αλέξιου Καλλέργη, οι Βενετοί του παραχώρησαν όλα τα φέουδα που κατείχε πριν από την έναρξη της επανάστασης και τα οποία είχαν δημευθεί, χωρίς όμως αυτά να κατονομάζονται. Επιπλέον, του παραχώρησαν τέσσερις καβαλαρίες «από τη ρίζα του Στρούμπουλα προς τα δυτικά», στα δυτικά δηλαδή διαμερίσματα της Κρήτης, και [δύο] καβαλαρίες που ανήκαν στο Γεώργιο Χορτάτζη στην Αργυρούπολη. Του παραχώρησαν ακόμη το δικαίωμα να αγοράσει δύο καβαλαρίες στον Κίσαμο ή την Άρνα, καθώς και πέντε καβαλαρίες των επαναστατών, τις οποίες όμως θα παραχωρούσε στη συνέχεια σε άλλα πρόσωπα: Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Η συνθήκη Ενετών-Καλλέργη και οι συνοδευόντες αυτήν κατάλογοι*, *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, 266-267· πρβλ. BORSARI, *Il dominio*, 62. Καμιά από τις παραπάνω νεοαποκτηθείσες καβαλαρίες δεν βρισκόταν στο διαμέρισμα του Χάνδακα, όπου βρίσκονταν πιθανόν κάποια από τα φέουδα που κατείχε πριν από την επανάσταση.

56. Στο Κατάστιχο του Dorsoduro καταγράφονται ακόμη ο Μιχάλης, ο Νικόλαος και ο Βασίλης Μελισσινός. Πρόκειται ωστόσο για βιλάνους που ανήκουν σε φέουδα Βενετών. Η οικογένεια έχει πολύ μεγάλη ιστορία όχι μόνο κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Αριθμούσε πολλούς κλάδους και πολλά μέλη, τα οποία ανήκαν σε όλες τις κοινωνικές βαθμίδες. Στην απογραφή του Τρίνα, για παράδειγμα, η οικογένεια περιλαμβάνεται τόσο μεταξύ των Κρητικών ευγενών ως *αρχοντόπουλοι* όσο και μεταξύ των αστών (*cittadini*) του Χάνδακα και των Χανίων: ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Η παρά Τρίνα απογραφή*, 48, 50. Στοιχεία για την ίδια οικογένεια, παρέχει επίσης ο GERLAND, *Noblesse crétoise* 10, 230-231.

παραπάνω φεουδαρχών. Το 1309 ο Γεώργιος Μελισσηνός έδωσε στον Άγγελο Caravello γιο του Πέτρου το βιλάνο Λέο Ξερομούνη (Xeromuny) γιο του Δημήτρη και εγγονό του Λέου Ξερομούνη Κυνηγού και πήρε το Γεώργιο Ξερομούνη γιο του Κώστα και εγγονό του Πέτρου Ξερομούνη⁵⁸. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στην ανταλλαγή αυτή περιλαμβάνονται επίσης απόγονοι των παραπάνω βιλάνων, ο ένας από τους οποίους μισό αιώνα αργότερα επιστρέφει στην περιοχή του παππού του στο Μεραμπέλο, ενώ ο άλλος πηγαίνει στο χωριό όπου ζούσαν οι θείοι του⁵⁹. Από τη δεύτερη αυτή ανταλλαγή μαθαίνουμε ότι η καβαλαρία του Θεόδωρου Μελισσηνού και στη συνέχεια του Γεώργιου Μελισσηνού βρισκόταν στο χωριό Κουρνάς (*Curuna*) στο διαμέρισμα των Χανίων (*in sexterio Chanee*).

Η σχέση της οικογένειας των Μελισσηνών με το σεξτέριο του Dorsoduro είναι παλιά. Σύμφωνα με τη βενετοκρητική συνθήκη του 1219, ο Κωνσταντίνος Σεβαστός και ο Θεόδωρος Μελισσηνός (πρόγονοι του παραπάνω) αποκόμισαν φέουδα που βρίσκονταν στη δυτική Κρήτη⁶⁰. Ωστόσο, τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1223, μετά τη δήλωση πίστης προς τη Βενετία, ο δούκας Κρήτης Παύλος Quirino παραχώρησε (*ex gratia*) στα δύο αδέρφια Θεόδωρο και Μιχαήλ Μελισσηνό δύο καβαλαρίες, η μία στο σεξτέριο του Dorsoduro και η άλλη στην Αργυρούπολη (Stimboli) στην τούρμα Καλαμώνας⁶¹. Ήδη κατά το άνοιγμα του καταστικού του Dorsoduro (1234–1236) η καβαλαρία των Μελισσηνών δεν καταγράφεται, γεγονός που σημαίνει ότι με κάποιο τρόπο είχε περάσει σε άλλα χέρια. Αντίθετα, η καβαλαρία στον Κουρνά Αποκορώνου συνδέεται με εκείνην στη γειτονική Αργυρούπολη. Η συνθήκη, τέλος, του 1265, σύμφωνα με την οποία ο Θεόδωρος Μελισσηνός πήρε πίσω ό,τι κατείχε πριν από την επανάσταση, δεν μας δίνει πληροφορίες ούτε για το μέγεθος ούτε για τη θέση του φέουδου του⁶².

Αν και τα ελληνικά ονόματα που κυριαρχούν στο χώρο της γαιοκτησίας στην Κρήτη στη διάρκεια του 13ου αιώνα προέρχονται από τις πιο γνωστές βυζαντινές οικογένειες, ωστόσο δεν λείπουν και εκείνα που μας ήταν μέχρι τώρα άγνωστα,

57. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 711.

58. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 715.

59. Πρόκειται για το γιο του τρίτου γιου του Πέτρου Ξερομούνη, ο οποίος είχε παραμείνει στο φέουδο των Caravello στο διαμέρισμα του Χάνδακα, όταν τα αδέρφια του Λέος Κυνηγός και Μανουήλ είχαν φύγει για το χωριό Κουρνάς των Μελισσηνών.

60. G.L. Fr. TAFEL-G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handelsund Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τόμ. 2, Βιέννη 1856, ανατ. Άμστερνταμ 1964, τόμ. II, 210-213

61. TAFEL-THOMAS, *Urkunden*, 252.

62. ΜΠΑΝΤΙΑ, Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265, 115.

τουλάχιστον ως γαιοκτήμονες, όπως για παράδειγμα ο Μάρκος και ο Νικήτας Κασιόκης, ο Λέος Μεταξάρης, η οικογένεια Ορφανιάκη ή ο Γεώργιος Γραμματικός. Μετά τον παραγμένο 13ο αιώνα, η πλήρης εξομάλυνση της πολιτικής κατάστασης στην Κρήτη, από τις αρχές του 14ου αιώνα, βοήθησε στην ανάδειξη όχι μόνο των Ελλήνων που κατείχαν ήδη κτηματική περιουσία, αλλά και νέων προσώπων που είχαν ήδη αρχίσει να ενεργοποιούνται σε διάφορους τομείς της ζωής του τόπου από τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας στο νησί. Αν και στη διάρκεια του 13ου αιώνα είχαν τεθεί τα θεμέλια της αποικίας και είχαν δημιουργηθεί όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξέλιξή της, στη διάρκεια του επόμενου αιώνα αναδείχθηκαν όλα εκείνα τα στοιχεία που δομούσαν την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της Κρήτης. Το ελληνικό στοιχείο δεν εμφανίζεται πλέον μόνο στο χώρο της γαιοκτησίας, και μάλιστα με εκπροσώπους της παραδοσιακής «αριστοκρατίας», αλλά και στον αστικό χώρο με σημαντική δραστηριότητα. Η επιτυχημένη πορεία Ελλήνων στο χώρο του εμπορίου, της βιοτεχνίας ή άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων είχε ως αποτέλεσμα και τη διείσδυση κάποιων από αυτούς στο χώρο της γαιοκτησίας, όπου η κοινωνική καταξίωση, χάρη και στην αποδοχή τους από τη Βενετία, ήταν μεγαλύτερη. Δύο τέτοια παραδείγματα μάς παρέχει το Κατάστιχο του Dorsoduro.

Η οικογένεια Γιαλινά είναι μια πολύ γνωστή οικογένεια στην Κρήτη με έντονη δραστηριότητα για όλη σχεδόν τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στο νησί. Αν λάβουμε υπόψη μας τη μαρτυρία του Γεωργίου Γιαλινά, αλλά και άλλων μελών της ίδιας οικογένειας, το 1320 κατά τη διάρκεια της έρευνας των βενετικών αρχών για την εκκλησιαστική περιουσία, τότε η οικογένεια θα πρέπει να κατείχε κάποια ιδιαίτερη θέση στην τοπική κοινωνία κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο⁶³. Σύμφωνα με το Γεώργιο Γιαλινά, οι πρόγονοί του, ο ίδιος και η οικογένειά του κατείχαν την εκκλησία και το μοναστήρι της Μανολίτισσας στο Χάνδακα για πάνω από 300 χρόνια⁶⁴. Είναι πιθανό να υπερτονίζεται ο χρόνος κατοχής του μοναστηριού ή ακόμη και να είναι ψευδής, με μόνο σκοπό τη δικαιολόγηση της κατοχής κατοικιών και άλλων κτισμάτων στο εν λόγω μοναστήρι στις αρχές του 14ου αιώνα. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι η οικογένεια Γιαλινά ήδη στη διάρκεια του 13ου αιώνα

63. Στην απογραφή του Trivan η οικογένεια Γιαλινά περιλαμβάνεται μεταξύ των Κρητικών ευγενών που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη (ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η παρά Trivan απογραφή, 48).

64. *Ser Georgius Iallina iuratus et interrogatus, quam rationem habet in ecclesia suprascripta, respondit et dixit, quod antecessores sui et ipsemet cum omnibus de domo sua, iam sunt ani CCC et*

είχε έντονη δραστηριότητα, γεγονός που δεν μπορεί να είναι άσχετο από τη θέση της στα προηγούμενα χρόνια.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι το 1271 η μια από τις δύο σερβενταρίες του Μανουήλ Κατσαρά στην περιοχή των χωριών Αμύγδαλος και Δαμάνια παραχωρήθηκε στο Γεώργιο Γιαλινά, ο οποίος ήταν γραφέας της δουκικής καγκελαρίας (*scribanus curie cretensis*) και πιθανότατα ταυτίζεται με τον ομώνυμο νοτάριο της ίδιας εποχής⁶⁵. Η παραχώρηση της σερβενταρίας δεν φαίνεται κάτω από ποιες συνθήκες πραγματοποιήθηκε, αν δηλαδή επρόκειτο για αγορά σε πλειστηριασμό ή για προσφορά του δημοσίου έναντι υπηρεσιών⁶⁶. Ανεξάρτητα όμως από τον τρόπο που αποκτήθηκε η σερβενταρία, το γεγονός ότι το βενετικό δημόσιο ενέκρινε το πρόσωπο και του παραχώρησε γη σημαίνει την αναγνώρισή του ως επίλεκτου και αξιόπιστου μέλους της τοπικής κοινωνίας. Η αναγνώριση βέβαια αυτή είχε ήδη γίνει παλαιότερα, από τη στιγμή που ο Γεώργιος Γιαλινάς κατείχε τη θέση γραφέα στη δουκική καγκελαρία. Αν και επρόκειτο για πολύ χαμηλή θέση στην υπαλληλική ιεραρχία, ωστόσο η κατάληψή της από Έλληνα ήδη κατά το 13ο αιώνα αποτελούσε σημαντική κατάκτηση⁶⁷. Η ίδια η θέση αποτέλεσε σίγουρα το πρώτο βήμα για κοινωνική και οικονομική άνοδο στο πλαίσιο της νέας πολιτικής κατάστασης: ακολούθησε η παραχώρηση γης και η ένταξη στη φεουδαρχική τάξη της Κρήτης.

Σαράντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1314, η σερβενταρία του Γεώργιου παραχωρήθηκε στο γιο του, Κατερίνο Γιαλινά⁶⁸. Σύμφωνα με την πράξη παραχώρησης, η σερβενταρία αυτή αποτέλεσε μέρος της μισής καβαλαρίας, που ο Κατερίνος Γιαλινάς μπορούσε να κατέχει σύμφωνα με απόφαση του δόγη της Βενετίας. Πρόκειται για επιτυχία ακόμη μεγαλύτερη από εκείνη του πατέρα του. Η αίτηση είχε εγκριθεί ομόφωνα από τις μητροπολιτικές αρχές, δίνοντάς του τη δυνατότητα να κατέχει

plus, tenuerit et possiderit dictam ecclesiam cum monasterio de Malonitissa. Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548), έκδ. Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, Ιωάννινα 1985, 211.

65. Βλ. για παράδειγμα στο πρωτόκολλο του νοτάριου Χάνδακα Leonardo Marcello στα χρόνια 1278-1281, όπου ο νοτάριος Γεώργιος Γιαλινάς υπογράφει ως μάρτυρας σε πάρα πολλά συμβόλαια: *Leonardo Marcello. Notaio in Candia. 1278-1281, έκδ. Μ. CHIAUDANO-A. LOMBARDO, Βενετία 1960.*

66. Αντίθετα, λίγους μήνες αργότερα ο βιλάνος άγραφος Ιωάννης ο Λεβενιστιανός Βριωνίτης παραχωρήθηκε στο Γεώργιο Γιαλινά ως προσφορά από τις βενετικές αρχές (*de gratia*): *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 899.

67. Το 1296 ένα άλλο μέλος της οικογένειας, ο Νικηφόρος Γιαλινάς, κατείχε τη θέση του πρωτοπαπά Χάνδακα βλ. BORSARI, *Il dominio*, 123 σημ. 68.

68. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 901. Ο πατέρας του Κατερίνου Γιαλινά είχε πεθάνει αρκετά χρόνια πριν (βλ. πιο κάτω σελ. 218), η παραχώρηση όμως και η καταχώρισή της στο Κατάστιχο πραγματοποιήθηκε με μεγάλη καθυστέρηση, πρακτική όχι σπάνια.

μισή καβαλαρία *sicut alii feudati Crete*. Εκτός από τον Κατερίνο, ανάλογο δικαίωμα απόκτησης μισής καβαλαρίας είχαν επίσης ο Μιχαήλ και ο Γαβριήλ Γιαλινάς με τη ρητή απαγόρευση να τις ενώσουν ποτέ⁶⁹. Η συνέχεια όμως της ιδιοκτησίας του Κατερίνου Γιαλινά δεν είναι τόσο εντυπωσιακή. Τον Αύγουστο του 1359, και μετά το θάνατό του⁷⁰, για να εξοφληθούν κάποια χρέη του το 1/3 της σερβενταρίας βγήκε σε πλειστηριασμό και πουλήθηκε στον Πέτρο Βίδο του Νικολάου⁷¹. Τρεις μήνες αργότερα τα υπόλοιπα 2/3 παραχωρήθηκαν στον ίδιο Πέτρο Βίδο⁷². Όπως μαθαίνουμε από την πράξη παραχώρησης, τα δύο αυτά τρίτα τα κατείχε ήδη η Μαρία κόρη του Νικολάου Quirino και σύζυγος του Δομνίκου Dono, σύμφωνα με απόφαση των τοπικών αρχών που είχε βασιστεί στη διαθήκη του Γεώργιου Γιαλινά. Τα δύο αυτά τρίτα τα πούλησε η Μαρία στον παραπάνω Βίδο. Δεν γνωρίζουμε, αν ο Κατερίνος Γιαλινάς είχε ή όχι κληρονόμους ή πώς ακριβώς κατέληξε ένα μέρος της σερβενταρίας στην παραπάνω Μαρία, η προσπάθεια ωστόσο του Γεώργιου και του Κατερίνου Γιαλινά μοιάζει να τελείωσε άδοξα όσον αφορά τουλάχιστον αυτή τη σερβενταρία. Παραμένει βέβαια άγνωστο αν ο Κατερίνος Γιαλινάς απόκτησε ποτέ, έστω και για κάποιο χρονικό διάστημα, τις δύο επιπλέον σερβενταρίες που είχε το δικαίωμα να κατέχει. Αν πράγματι τις είχε αποκτήσει, τότε μετά το τέλος της κατοχής της παραπάνω θα παρέμειναν στην οικογένεια οι δύο άλλες σερβενταρίες. Το 1349 ωστόσο στον κατάλογο με τους φεουδάρχες που έχουν πεθάνει και ορίζεται αντικαταστάτης τους για την εκτέλεση της *varnitio* ο Κατερίνος φέρεται χρεωμένος για μισή καβαλαρία, δηλώνεται όμως ότι κατείχε μία σερβενταρία⁷³. Αν και δεν αποκλείεται να κατείχε γη και αλλού, το πιθανότερο είναι ότι τον καιρό του θανάτου του η περιουσία του περιοριζόταν στη μία αυτή σερβενταρία.

Από άλλες πάντως πηγές πληροφορούμαστε ότι ο Κατερίνος Γιαλινάς κατείχε παλαιότερα και εκμεταλλευόταν γη σε περιοχές εκτός της παραπάνω σερβενταρίας. Το 1301 ως ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης του πατέρα του νοίκιασε τη μισή γη του χωριού Γυψοκέφαλο που είχε νοικιάσει ο πατέρας του από το δημό-

69. Σ. Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας. 1281-1385*, τόμ. Β/1, Αθήνα 1936 [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας], 61.

70. Ο θάνατός του πρέπει να συνέβη το 1349, αφού την ίδια χρονιά ορίζεται αντικαταστάτης του για την εκτέλεση της *varnitio* ο Γαβριήλ Γιαλινάς: *Duca di Candia. Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, έκδ. Paola RATTI-VIDULICH, Βενετία 1976 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici], αρ. 219.

71. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 904.

72. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 905.

73. *Katerinus Iallina qui serviebat pro dimidia kavalaria habens unam serventariam. Quaternus Consiliorum*, αρ. 219, σελ. 121).

σιο⁷⁴. Το 1304 ο ίδιος φέρεται να έχει νοικιάσει σε κάποιο πρόσωπο δύο αμπέλια στο χωριό Μεταξά, ενώ τέλος το 1339 νοικιάστηκε αμπέλι του ίδιου στο χωριό Θεοδωρίτσι⁷⁵. Αυτά όλα σημαίνουν ότι ο Κατερίνος Γιαλινάς ήδη από πολύ νωρίς δεν βρισκόταν περιορισμένος στη γη του πατέρα του, αλλά είχε αναπτύξει δική του δραστηριότητα, γεγονός που αφήνει ανοικτό το θέμα της κτηματικής περιουσίας του πέραν της σερβενταρίας που βγήκε σε πλειστηριασμό.

Τη σκυτάλη της οικογένειας στο χώρο της γαιοκτησίας, και πάντα στο πλαίσιο του σεξτερίου του *Dorsoduro*, παρέλαβε αρκετά αργότερα ένα άλλο μέλος της οικογένειας Γιαλινά, ίσως απόγονος των παραπάνω. Το 1405 επτά αδέρφια, παιδιά του Πέτρου Rosso, πούλησαν στο Γαβριήλ Γιαλινά του Ιωάννη μισή σερβενταρία στο χωριό Σοκαράς Μονοφατισίου⁷⁶. Η πώληση είχε ήδη πραγματοποιηθεί προς τον Ιωάννη Γιαλινά, αλλά με τη σύμφωνη γνώμη του καταχωρίστηκε τελικά ως πώληση προς το γιο του, Γαβριήλ. Τρία χρόνια αργότερα, το 1408, ο Γαβριήλ πούλησε, όπως φαίνεται στη συνέχεια μάλλον προσωρινά, τη μισή αυτή σερβενταρία στο «στενό» συγγενή του (*germano consaguineo*) Ιάκωβο Γιαλινά του Μάρκου⁷⁷. Το 1416 ο Γαβριήλ Γιαλινάς, στα χέρια του οποίου βρισκόταν και πάλι η παραπάνω σερβενταρία, πούλησε τη μισή από αυτήν στο Στέφανο Stadi του Εγίδιου⁷⁸.

Οι πληροφορίες για άλλα μέλη της οικογένειας Γιαλινά που κατείχαν και εκμεταλλεύονταν γη στη διάρκεια του 13ου και του 14ου αιώνα είναι αρκετές και προέρχονται από διάφορες άλλες πηγές πέραν του Κατάστιχου που εξετάζουμε. Το 1311 ο Εμμανουήλ Γιαλινάς μαζί με το Μαρίνο Cavallario και τον Ανδρέα Περιπερά παραχώρησαν στο Μαρίνο Quirino μέρος ενός βουνού στην περιοχή της Μεσαράς, το οποίο ανήκε στα φέουδά τους, με σκοπό να ανεγερθεί πύργος και γύρω του ένα βούργιο, όπου θα κατοικούσαν οικογένειες που θα έστελναν οι ίδιοι φεουδάρ-

74. *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*, έκδ. R. MOROZZO DELLA ROCCA, Βενετία 1950 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili], αρ. 473.

75. *Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, τόμ. 2, 1304-1305, Βενετία 1985, αρ. 1035 *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα. 1338-1339*, έκδ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Βενετία 1999, αρ. 185.

76. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 432. Στο *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1128, ένας Γαβριήλ Γιαλινάς συμπεριλαμβάνεται το 1339 σε επιτροπή κατανεμτιών (*partitores Levantis*), γεγονός που κατατάσσει τόσο τον ίδιο όσο και τους προγόνους του μεταξύ των φεουδαρχών της Κρήτης. Ίσως πρόκειται για έναν ενδιάμεσο κρίκο της οικογένειας, απόγονο δηλαδή του Γεώργιου και του Κατερίνου Γιαλινά και πρόγονο του μεταγενέστερου ομώνυμου Γαβριήλ Γιαλινά. Αυτό σημαίνει ότι η οικογένεια, παρά τις τυχόν οικονομικές δυσκολίες, συνέχισε να ανήκει στους φεουδάρχες ή τουλάχιστον να έχει σημαντική δραστηριότητα στην οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης.

77. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 433.

78. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 434.

χες⁷⁹. Ειδικά ο Εμμανουήλ Γιαλινάς μπορούσε να εγκαταστήσει εκεί 20 οικογένειες. Η ενέργεια αυτή αποκαλύπτει όχι μόνο ότι ο Εμμανουήλ Γιαλινάς διέθετε φέουδο στη Μεσαρά, αλλά και ότι το φέουδο αυτό ήταν ικανό να προσφέρει για εγκατάσταση 20 οικογένειες, χωρίς να απογυμνωθούν άλλες περιοχές του. Στην ίδια προσπάθεια συμμετείχε, όπως είδαμε, άλλος ένας Έλληνας, ο Ανδρέας Περιπεράς, που διέθετε κι αυτός, όπως και οι υπόλοιποι φέουδο, χωρίς όμως να γνωρίζουμε περισσότερα γι' αυτόν. Στον κατάλογο με τους νεκρούς φεουδάρχες το 1349, στον οποίο αναφερθήκαμε, περιλαμβάνεται και ο Μάρκος Γιαλινάς του Γαβριήλ, χρεωμένος κι αυτός μισή καβαλαρία, αλλά κάτοχος μίας μόνο σερβενταρίας⁸⁰. Το 1364, τέλος, ο Αντώνιος Γιαλινάς του Μιχαήλ ανήκε στους φεουδάρχες του διαμερίσματος του Ρεθύμνου⁸¹.

Η κοινωνική θέση της οικογένειας Γιαλινά και η οικονομική ευρωστία της, η οποία δεν βασιζόταν μόνο στη γαιοκτησία, αλλά και σε ποικίλες άλλες οικονομικές δραστηριότητες, αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο, αν δει κανείς τις θέσεις που κατείχαν κάποια μέλη της στην τοπική διοίκηση και υπαλληλία μετά το 1340. Ο Γαβριήλ Γιαλινάς εκλέχτηκε μέλος της Γερουσίας της Κρήτης το 1341, 1346, 1348, 1349 και 1350⁸², ενώ ο Κατερίνος Γιαλινάς το 1341 και το 1345⁸³. Μέλη της Γερουσίας υπήρξαν ακόμη ο Μιχαήλ Γιαλινάς (1345) και ο Μάρκος Γιαλινάς (1347)⁸⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1341 και το 1345 στη Γερουσία είχαν εκλεγεί κάθε φορά δύο μέλη τής εν λόγω οικογένειας. Εκτός από τη Γερουσία, μέλη της οικογένειας κατείχαν θέση και στο Μεγάλο Συμβούλιο της Κρήτης το έτος 1358-1359⁸⁵. Ακόμη, κατανεμπτές υπήρξαν ο Γαβριήλ Γιαλινάς το 1339 (*partitor Levantis*), ο Κατερίνος το 1345 (*partitor Ponentis*), ο Μιχαήλ το 1346 (*partitor Ponentis*) και ο Γαβριήλ το 1350 (*suprapartitor*)⁸⁶. Το 1345 ο Μιχαήλ Γιαλινάς είχε εκλεγεί επίσης μέλος επιτροπής του Συμβουλίου των Φεουδαρχών (που σημαίνει ότι ήταν μέλος του), η οποία θα επεξεργαζόταν τα αιτήματα της πρεσβείας που θα έστελναν στη Βενετία⁸⁷. Το 1364, τέλος, μετά από απόφαση του δικαστηρίου ο Αντώνιος Γιαλινάς του Μιχαήλ κατοχύρωσε το δικαίωμα να συμμετέχει στο Μεγάλο Συμβούλιο

79. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, 167. Ο ίδιος μάλλον Εμμανουήλ Γιαλινάς φέρεται το 1332 ενοικιαστής βοσκότοπου που ανήκε στην αρχιεπισκοπή Κρήτης (Γάσπαρης, 120 σημ. 34).

80. *Quaternus Consiliorum*, αρ. 219, σ. 121.

81. Βλ. πιο κάτω σελ. 220.

82. *Quaternus Consiliorum*, αρ. 8, 82, 188, 215, 244.

83. *Quaternus Consiliorum*, αρ. 8, 17.

84. *Quaternus Consiliorum*, αρ. 17, 127.

85. McKEE, *Uncommon Dominion*, 73, 103, 181.

86. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 1128 *Quaternus Consiliorum*, αρ. 33, 87, 246.

της Κρήτης, στη θέση του παππού του Αντώνιου, αφού είχε εγγραφεί ως φεουδάρχης στο Κατάστιχο των φέουδων του Ρεθύμνου⁸⁸.

Λιγότερο γνωστή και μεγάλη, αλλά χαρακτηριστική ως περίπτωση, είναι η οικογένεια Χανδακίτη. Η δράση της στο Χάνδακα εντοπίζεται μετά τα μέσα του 14ου αιώνα. Αρχικά η δραστηριότητα των μελών της οικογένειας περιορίζεται στην πόλη του Χάνδακα και σε οικονομικές δραστηριότητες του αστικού χώρου. Ο πρώτος από την οικογένεια που εμφανίζεται ως γαιοκτήμονας είναι ο Νικολίνος Χανδακίτης, ο οποίος το 1385 καταχωρίζεται στο Κατάστιχο του Dorsoduro ως ιδιοκτήτης δύο σερβενταριών στο χωριό Μεταξάρι, τις οποίες είχε αγοράσει από το Θωμά Cornario του Μάρκου⁸⁹. Στην καταχώριση καταγράφεται και ο τρόπος με τον οποίο ο Νικολίνος κατάφερε να ενταχθεί στους φεουδάρχες της Κρήτης. Ο δόγης της Βενετίας Αντώνιος Venerio, με τη σύμφωνη γνώμη των Συμβουλίων του, του είχε παραχωρήσει το δικαίωμα να αγοράζει φεουδαρχική γη μέχρι μισή καβαλαρία για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει οι πρόγονοί του, ο ίδιος και οι συγγενείς του προς το βενετικό κράτος. Ο προπάππος του, όπως αναφέρεται στην επιστολή του δόγη, είχε σκοτωθεί από Έλληνες, ενώ πολέμουσε εναντίον τους και υπέρ της Βενετίας. Μετά από το γεγονός αυτό όλοι οι απόγονοί του είχαν αποκτήσει φορολογικές απαλλαγές και το δικαίωμα αγοράς σερβενταριών. Στον πρόσφατο μάλιστα βενετογενουατικό πόλεμο⁹⁰ ο ίδιος ο Νικολίνος και κάποιος θείος του είχαν δανείσει χρήματα στην κυβέρνηση της Κρήτης για την αντιμετώπιση των εξοπλιστικών της υποχρεώσεων. Έτσι, ο Νικολίνος, ο οποίος εξαιτίας της πίστης του στο βενετικό κράτος είχε συστηθεί ανεπιφύλακτα στο δόγη από τις αρχές της Κρήτης (*de magna fidelitate multum recommendatur per rectores qui fuerunt in Candida*), εξασφάλισε και για τον εαυτό του, ενισχύοντάς το πιθανόν, το σημαντικό δικαίωμα της αγοράς φεουδαρχικής γης μέχρι μισή καβαλαρία⁹¹.

Ανάλογο δικαίωμα εξασφάλισαν είκοσι περίπου χρόνια αργότερα και οι αδελφοί Μοσχολέος, Ιωάννης και Στέφανος Χανδακίτης. Το 1403 ο δόγης της Βενε-

87. *Quaternus Consiliorum*, αρ. 64.

88. Elisabeth SANTSCHI, *Regestes des Arrêts Civils et des Mémoires (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976, 104, αρ. 49.

89. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 644.

90. Πρόκειται για τον τέταρτο βενετογενουατικό πόλεμο (1379-1381), γνωστό και ως πόλεμο της Chioggia, ο οποίος είχε λήξει το 1381 με τη συνθήκη του Τορίνου.

τίας Μιχαήλ Steno με επιστολή του προς το δούκα Κρήτης παρείχε το δικαίωμα στα τρία αδέρφια, ως *fidelissimi nostri domini*, να αγοράζουν φεουδαρχική γη μέχρι μισή καβαλαρία ο καθένας, όπως ακριβώς είχε παραχωρηθεί παλαιότερα και στον πρόγονό τους Νικολίνο Χανδακίτη⁹². Ο δούκας της Κρήτης, σύμφωνα πάντα με την ίδια επιστολή, είχε πληροφορήσει το δόγη ότι οι αδελφοί Χανδακίτη ήταν πιστοί υπήκοοι της Βενετίας και ευκατάστατοι. Με τη φροντίδα μάλιστα του ίδιου του Μοσκολέου και χάρη στη δραστηριότητά του είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία. Εκτός από το δικαίωμα αγοράς φέουδου, τα αδέρφια Χανδακίτη αποκτούσαν και άλλα προνόμια (*benefitia*), τα οποία ωστόσο δεν κατονομάζονται.

Στην επιστολή του δόγη επισημαίνεται όχι μόνο η παράδοση της ίδιας της οικογένειας και η προσφορά της προς τη Βενετία, αλλά και η οικονομική ευρωστία της, όλα απαραίτητες προϋποθέσεις για την απόκτηση του δικαιώματος κατοχής φέουδου. Είναι φανερό ότι η δραστηριότητα της οικογένειας Χανδακίτη ήταν μεγάλη στον αστικό χώρο ιδιαίτερα στον ύστερο 14ο αιώνα και αυτό υπήρξε το μέσον, παράλληλα με τα φιλοβενετικά αισθήματα που είχαν δείξει έμπρακτα, για τη διεύθυνση στη φεουδαρχική τάξη. Ωστόσο οι ρίζες της οικογένειας Χανδακίτη πηγάζουν κι αυτές, όπως και εκείνες της οικογένειας Γιαλινά, αρκετά πίσω, αν και πάλι δεν ξέρουμε πόσο ακριβώς⁹³. Από την έρευνα για την εκκλησιαστική περιουσία, όπως και στην περίπτωση της οικογένειας Γιαλινά, πληροφορούμαστε ότι το χωριό Κρουσώνας δεν ανήκε κατά τη βυζαντινή περίοδο στην Εκκλησία, αλλά στον αυτοκράτορα (*casale imperiale*), και ότι το 1248 το κατείχε ο Κωνσταντίνος Χανδακίτης⁹⁴. Αν και η διατύπωση δεν είναι ξεκάθαρη, φαίνεται ότι η κατοχή του χωριού από το Χανδακίτη ανάγεται στην πριν από τους Βενετούς περίοδο. Παρά το γεγονός ότι το στοιχείο της αμφιβολίας τίθεται πάντα όταν πρόκειται για καταθέσεις μαρτύρων και όχι για έγγραφα που αποδεικνύουν την ιδιοκτησία, ωστόσο μπορού-

91. Κάποιος Νικόλαος Χανδακίτης, που ίσως ταυτίζεται με το Νικολίνο, καταγράφεται ως κατανεμπιός το 1368 (μαζί με τον Ιωάννη Χανδακίτη) και το 1386 (μαζί με το Μιχαήλο Χανδακίτη): SANTSCHI, *Regestes*, 18, αρ. 73: 251, αρ. 1148. Την ίδια τελευταία χρονιά, δηλαδή το 1386, κάποιος επίσης Νικόλαος Χανδακίτης, μακαρίτης όμως, αναφέρεται σε δικαστική απόφαση ως πεθερός του Άγγελου Quirino του Μάρκου: *Regestes*, 255, αρ. 1165. Επειδή η δεύτερη πράξη είναι περίπου πέντε μήνες μεταγενέστερη της πρώτης, ο Νικόλαος Χανδακίτης θα μπορούσε να είχε πεθάνει μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα, αν και είναι επίσης πιθανόν να πρόκειται για κάποιο άλλο ομώνυμο μέλος της οικογένειας.

92. *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute. (1358-1360; 1401-1405)*, έκδ. F. ΤΗΡΙΕΤ, Βενετία 1978 [Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici], αρ. 79.

93. Στην απογραφή του Trivan η οικογένεια Χανδακίτη περιλαμβάνεται μεταξύ των Κρητικών ευγών που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη: ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Η παρά Trivan απογραφή, 48.

με να δεχτούμε ότι η οικογένεια Χανδακίτη κατείχε γη όταν έφτασαν οι Βενετοί στην Κρήτη, δεν γνωρίζουμε όμως τη συνέχειά της, αφού τα υπόλοιπα στοιχεία που διαθέτουμε για την οικογένεια αρχίζουν από το 14ο αιώνα και εξής. Στην ίδια έρευνα, αλλά το 1320, ο Γεώργιος και ο Νικόλας Χανδακίτης κάτοικοι και οι δυο του χωριού Καϊιάφα απαντούν στις ερωτήσεις των αρχών για τις εκκλησίες του χωριού και τους ιδιοκτήτες τους με τρόπο που μοιάζει να κατέχουν ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία του χωριού⁹⁵. Δεν προκύπτει όμως από πουθενά, αν πρόκειται για τους ενοικιαστές του δημόσιου αυτού χωριού ή απλούς κατοίκους του⁹⁶. Όλα τα παραπάνω δείχνουν πάντως ότι η οικογένεια Χανδακίτη δεν αναδείχτηκε τυχαία στη διάρκεια του 14ου αιώνα, αλλά στηριζόμενη στην παλαιότερη θέση της, εκμεταλλευόμενη σωστά τις συγκυρίες και αναπτύσσοντας οικονομικές δραστηριότητες στο Χάνδακα κατάφερε να αποκτήσει χρήματα τα οποία επένδυσε στην αγορά γης. Η υποστήριξη που παρείχε η οικογένεια προς τη Βενετία έναντι των ελληνικών αντιδράσεων υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξή της. Ο θάνατος ωστόσο κάποιου προπάππου στη διάρκεια κάποιων επαναστατικών κινήσεων των Ελλήνων δεν μας τοποθετεί με ακρίβεια στο χρόνο, αλλά θα πρέπει να συνέβη στη διάρκεια του ύστερου 13ου αιώνα.

Μετά την εξασφάλιση του δικαιώματος αγοράς φέουδων το 1403, τα αδέρφια Ιωάννης, Μοσχολέος και Στέφανος Χανδακίτης δραστηριοποιήθηκαν, σύμφωνα πάντα με το Κατάστιχο του Dorsoduro, το 1412. Τη χρονιά αυτή σε δημόσιο πλειστηριασμό αγόρασαν το μισό από τις 2 και 5/6 σερβενταρίες στο χωριό Καινούργιο Χωριό (σημερινή Νεάπολη Μεραμπέλου) που ανήκαν στον Πέτρο Γενο του Δομίνικου, καθώς και 2 *καράτια* από τη μισή σερβενταρία που κατείχε ο ίδιος Γενο στο χωριό Μίλατος Μεραμπέλου⁹⁷. Το 1415 ο Στέφανος Χανδακίτης, που κατονομάζεται ως έμπορος (*mercator*), αγόρασε μόνος του σε δημόσιο πλειστηριασμό δύο σερβενταρίες που κατείχε ο Τζανάκης Ζαμπράνι στο χωριό Καρκαδιώτισσα⁹⁸. Τον επόμενο χρόνο, το 1416, ο ίδιος Στέφανος αγόρασε και πάλι σε δημόσιο πλειστηριασμό 6 *καράτια* που κατείχε η Μανσουίζα χήρα του Δομίνικου Γενο στο Καινούργιο Χωριό. Ζήτησε μάλιστα τα 6 αυτά *καράτια* να καταχωριστούν στο όνομα του ανιψιού του, Αντώνιου Χανδακίτη⁹⁹. Από άλλη πηγή πληροφορούμαστε ότι ο

94. Κατάστιχο Εκκλησιών, 193, αρ. 105 VIII,

95. Κατάστιχο Εκκλησιών, 286-287, αρ. 228I-VIII.

96. Το γεγονός ότι δηλώνονται ως κάτοικοι του χωριού αποδυναμώνει την περίπτωση να είναι οι ενοικιαστές του χωριού, χωρίς ωστόσο και να το αποκλείει.

97. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 589 και 754.

98. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 799.

Ιωάννης και ο Στέφανος Χανδακίτης είχαν αγοράσει το 1415 σε δημόσιο πλειστηριασμό τοποθεσία στην περιοχή του κάστρου Τεμένους μαζί με σπίτια στο βούργο του Χάνδακα και το 1418 με τον ίδιο τρόπο τοποθεσία στην περιοχή Trichilli (Τρίχειλη) του κάστρου επίσης Τεμένους και πάλι μαζί με σπίτια στο βούργο του Χάνδακα¹⁰⁰.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες αυτές οι περιπτώσεις αφορούν αγορές από δημόσιους πλειστηριασμούς, και όχι κατευθείαν από φεουδάρχες, γεγονός που σημαίνει ότι τα αδέρφια Χανδακίτη δεν περίμεναν κάποιες ευκαιρίες, αλλά δρούσαν συστηματικά επενδύοντας τα ήδη συσσωρευμένα χρήματά τους. Αξίζει να επισημάσουμε ακόμη ότι στην παραπάνω επταετία, από το 1412 δηλαδή μέχρι και το 1418, τα αδέρφια Χανδακίτη επένδυσαν στην αγορά της γης το αρκετά υψηλό ποσό των 10.140 κρητικών υπέρπυρων συνολικά¹⁰¹. Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη τις παράλληλες οικονομικές τους δραστηριότητες στο Χάνδακα (δάνεια, ναυτοδάνεια, άλλες επενδύσεις) την ίδια περίοδο -εξάλλου ο Στέφανος Χανδακίτης, όπως είδαμε, αναφέρεται ως έμπορος, καθώς και άλλες επενδύσεις σε γη που πιθανόν μας διαφεύγουν, τότε η οικονομική ευρωστία των παραπάνω αδελφών Χανδακίτη ήταν πράγματι μεγάλη.

Αν και περιορίζονται σε συγκεκριμένη περιοχή, όλα τα παραδείγματα που αφορούν έλληνες φεουδάρχες, αναδεικνύουν τα κυριότερα χαρακτηριστικά της ελληνικής γαιοκτησίας της πρώιμης βενετικής περιόδου της Κρήτης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ρίζες της ελληνικής γαιοκτησίας κάτω από το νέο πολιτικό καθεστώς βρίσκονται στον πρώιμο 13ο αιώνα. Στην πραγματικότητα όμως προχωρούν ακόμη πιο βαθιά φτάνοντας στη βυζαντινή περίοδο του 11ου και κυρίως του 12ου αιώνα. Σίγουρα οι μεσαίοι και οι μεγάλοι βυζαντινοί γαιοκτήμονες της Κρήτης ήταν αυτοί που κατάφεραν να αποτελέσουν και πάλι το ανώτερο στρώμα των ντόπιων Ελλήνων, αλλά και ένα τμήμα της υψηλότερης κοινωνικής τάξης της βενετικής Κρήτης. Εκείνο που διαφοροποιεί εσωτερικά το στρώμα αυτό της τάξης των φεουδαρχών της Κρήτης είναι ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη του κατάφεραν να διατηρήσουν, να αποκτήσουν ή να αυξήσουν την έγγειο ιδιοκτησία τους. Εξίσου διαφοροποιημένη εμφανίζεται και η εξέλιξη των ελλήνων φεουδαρχών μέχρι και τις αρχές του 15ου

99. *Catasticum sexterii Dorsoduri*, αρ. 590.

100. *Κατάστιχο των εκκλησιών*, 208-209, αρ. 114 και 115.

101. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι το 1400 ο επίσιος μισθός του δούκα Κρήτης ανερχόταν σε 1000 βενετικά δουκάτα, 3.000 δηλαδή κρητικά υπέρπυρα: F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge*, Παρίσι 1975, 194.

αιώνα. Άλλοι από αυτούς διατηρούν σταθερά τη θέση και την περιουσία τους, άλλοι την ενισχύουν εντυπωσιακά, ενώ κάποιοι αδρανούν και εξαφανίζονται. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι οικογένειες που ενισχύουν τη θέση τους έχουν μια παράλληλη οικονομική δραστηριότητα στον αστικό χώρο, η οποία τους παρέχει την ισχυρή οικονομική βάση όχι μόνο για επενδύσεις σε γη και αύξηση της επιφάνειάς της, αλλά και για τη διατήρηση της ευρωστίας των φέουδών τους, τα οποία δεν ήταν εύκολο να καταστούν κερδοφόρα.

Οι επαναστάσεις των ισχυρών βυζαντινών γαιοκτημόνων εναντίον της Βενετίας άνοιξαν το δρόμο για να αναγνωριστεί στους Έλληνες η κατοχή φεουδαρχικής γης. Από το σημείο όμως αυτό και έπειτα αλλάζει κατά περίπτωση το μονοπάτι που οδηγούσε στη φεουδαρχική τάξη. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα οι Έλληνες που κατοχύρωσαν ή απόκτησαν γη είτε είχαν συμμετάσχει σε επιτυχημένη επανάσταση είτε είχαν ταχθεί στο πλευρό της Βενετίας βοηθώντας την στην αντιμετώπιση των επαναστατών. Είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο η πολιτική κατάσταση της περιόδου ήταν εκείνη που καθόρισε και το ζήτημα της γαιοκτησίας. Στη συνέχεια, κατά το 14ο αιώνα εμφανίζεται μια τρίτη ομάδα ελλήνων γαιοκτημόνων, η οποία οφείλει την άνοδό της στις οικονομικές της δραστηριότητες στην πόλη και τον πλούτο της. Ωστόσο και στην ομάδα αυτή ανήκουν οικογένειες που μέλη τους είχαν σχέση με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τα επαναστατικά κινήματα του 13ου αιώνα, η άνοδός τους όμως κατά το 14ο αιώνα οφείλεται κατά κύριο λόγο στην οικονομική τους δραστηριοποίηση.

Η ένταξη των Ελλήνων στη φεουδαρχική τάξη ήταν πλήρης και τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις Λατίνων και Ελλήνων φεουδαρχών ήταν ίδια (*sicut feudati Crete*). Έλληνες φεουδάρχες συμμετείχαν κατά το 14ο αιώνα στα ανώτατα διοικητικά Συμβούλια της αποικίας, ενώ, παρά την απαγόρευση στράτευσης ή και κατοχής πολεμικού εξοπλισμού από τους Έλληνες, αναλάμβαναν την εκτέλεση της *varnatio* που αντιστοιχούσε στο φέουδό τους προσωπικά. Δεν πρέπει βέβαια να ξεχνούμε ότι οι έλληνες φεουδάρχες ανήκαν, εκτός συγκεκριμένων εξαιρέσεων, στο κατώτερο ή το πολύ στο μεσαίο στρώμα της φεουδαρχικής τάξης, κατείχαν δηλαδή λίγες σερβενταρίες ή και μικρά μέρη μιας σερβενταρίας. Είδαμε ότι και στις δύο περιπτώσεις, των οικογενειών δηλαδή Γιαλινά και Χανδακίτη, παρά το γεγονός ότι βρισκόμαστε στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα και η αντιμετώπιση των Ελλήνων από τη Βενετία δεν ήταν τόσο αυστηρή, ο δόγης παραχώρησε το δικαίωμα κατοχής μέχρι μισή καβαλαρία για κάθε πρόσωπο. Όπως είδαμε μάλιστα και στην περίπτωση της οικογένειας Γιαλινά στις αρχές του 14ου αιώνα¹⁰², όταν πολλά από τα μέλη της οικογένειας κατείχαν ο καθένας από μισή καβαλαρία, απαγορευόταν η συνένωση των μισών αυτών καβαλαριών ή η απόκτησή τους από ένα μόνο

πρόσωπο. Έτσι η Βενετία απέτρεπε μια μαζικότερη είσοδο Ελλήνων στα ανώτερα στρώματα της φεουδαρχικής τάξης και τη στρατιωτική ισχυροποίησή τους.

Ως σύνολο οι έλληνες φεουδάρχες στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε δεν αποτελούσαν κοινωνική ομάδα με κοινά συμφέροντα και κοινούς στόχους. Ο τρόπος που η Βενετία παρακώρησε δικαιώματα στους Έλληνες αυτούς, ως μεμονωμένα κάθε φορά πρόσωπα και όχι προς όλους γενικά τους Έλληνες, δεν άφησε περιθώρια για τη συγκρότηση μιας τέτοιας ομάδας. Οι έλληνες φεουδάρχες αποτελούσαν ισχνή μειοψηφία στο σύνολο των φεουδαρχών της Κρήτης και επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν ενταχθεί στη φεουδαρχική τάξη και δρούσαν στο πλαίσιο της, με στόχους που ταυίζονταν με εκείνους των υπόλοιπων λατίνων φεουδαρχών.

Στη διάρκεια του 13ου αιώνα και στο πλαίσιο των εξεγέρσεων της εποχής οι έλληνες φεουδάρχες έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην ελληνική κοινωνία του νησιού, επηρεάζοντας τον αγροτικό πληθυσμό με την υπόσχεση καλύτερων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών – η μόνη που εφαρμόστηκε ήταν η απελευθέρωση κάποιων βιλάνων που συμπαράταχθηκαν, όπως αυτό αποδεικνύεται στις βενετοκρητικές συνθήκες. Κατά τον επόμενο αιώνα, ο ρόλος αυτός των Ελλήνων φεουδαρχών εκλείπει, όχι μόνο λόγω της εξομάλυνσης της πολιτικής κατάστασης, αλλά και εξαιτίας της πλήρους ταύτισής τους με τους λατίνους φεουδάρχες.

Κατά τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη η κατοχύρωση ή η απόκτηση γης από τους Έλληνες συνδυάζεται άμεσα ή έμμεσα με τις κατά καιρούς επαναστάσεις. Στον επόμενο αιώνα, αν και ορισμένοι έλληνες φεουδάρχες είναι απόγονοι προσώπων που είχαν αναμειχθεί σε κάποια επανάσταση, ωστόσο όλοι έχουν στηρίξει την περαιτέρω ανάδειξή τους στα χρήματα που είχαν κερδίσει από ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες και τα οποία τους επέτρεπαν να επενδύσουν στην αγορά γης. Ελληνικές οικογένειες, που κατά τον 13ο αιώνα κατείχαν γη, υποχώρησαν κατά τον 14ο αιώνα, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο σε άλλες παλαιές, αλλά ισχυρές οικογένειες ή σε νέες. Όπως είδαμε, οι πρώτες χρονολογικά οικογένειες που συναντήσαμε στο Κατάστιχο του Dorsoduro, με εξαίρεση την οικογένεια Γιαλινά, δεν διατήρησαν τη γη τους πέραν του 1320. Από τις δύο σερβενταρίες που δήλωσαν τα αδέρφια Κατσίκη περί το 1234 η μία χάθηκε ήδη το 1273 και η άλλη διατηρήθηκε στην οικογένεια μέχρι το 1319. Οι δύο σερβενταρίες της οικογένειας Γαβαλά διατηρήθηκαν από το 1237 μέχρι το 1281. Από τις δύο επίσης σερβενταρίες που δήλωσε ο Μανουήλ Κατσαράς το 1236, η μία που περιήλθε στο Βασίλη Σπαθάρη το 1257 παρέμεινε στην οικογένεια του τελευταίου μέχρι το 1306, ενώ η

102. Βλ. πιο πάνω, σελ. 216-217.

άλλη που περιήλθε στο Γεώργιο Γιαλινά το 1271, αφού πέρασε στο γιο του το 1314 κατέληξε σε βενετικά χέρια το 1359. Η καρθαρία, τέλος, του Ιωάννη Κολονάρη, περιήλθε το 1265 κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε ελληνικά (Τρουλινοί, Τριαλώνης, Μεταξάρης, Λίτινος) και πέρασε σταδιακά σε βενετικά χέρια μέχρι και το 1320. Με λίγα λόγια, στο σεξτέριο του Dorsoduro δεν συναντούμε μετά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα κανένα μέλος των οικογενειών Κατσίκη, Κατσαρά, Σπαθάρη, Τρουλινού, Μεταξάρη, Λίτινου, Τριαλώνη, τους οποίους είχαμε συναντήσει ήδη στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα να κατέχουν αξιόλογη κτηματική περιουσία. Αν και τίποτα δεν αποκλείει κάποιες τουλάχιστον από αυτές να διατήρησαν ή να απόκτησαν γη σε άλλη περιοχή της Κρήτης, ωστόσο μάλλον παύουν να υφίστανται ως γαιοκτήμονες, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη τη φυσική εξέλιξη της κάθε οικογένειας και την πιθανή έλλειψη αρρένων απογόνων.

Οφείλουμε να τονίσουμε ότι το διαμέρισμα του Χάνδακα δεν αποτελούσε χώρο δράσης πολλών ή μεγάλων ελλήνων φεουδαρχών, όπως ήταν εκείνος των δυτικών διαμερισμάτων του Ρεθύμνου και των Χανίων. Εκεί υπήρχαν από την αρχή της βενετικής κυριαρχίας όχι μόνο περισσότεροι, αλλά και ισχυρότεροι έλληνες φεουδάρχες (Καλλέργες, Σκορδίλες, Μελισσηνοί κ.α.). Αν και κάποια από τα παραπάνω γενικά συμπεράσματα δεν αποδυναμώνονται στο πλαίσιο της εξέτασης όλης της Κρήτης, ωστόσο μένει ανοικτή η συμπλήρωση ή και η ανασκευή τους με βάση τις πληροφορίες για τις υπόλοιπες περιοχές.

Ο αρχικός στόχος των Ελλήνων μετά την είσοδο των Βενετών στην Κρήτη για κατοχύρωση της έγγειας ιδιοκτησίας τους άρχισε να επιτυγχάνεται πολύ νωρίς, ήδη κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Εξίσου επιτυχημένος υπήρξε και ο επόμενος στόχος για το δικαίωμα αγοράς και κατοχής γης ύστερα από έγκριση της Βενετίας, όπως ακριβώς γινόταν και από τους υπόλοιπους λατίνους φεουδάρχες, χωρίς την άσκηση βίας. Ο 14ος αιώνας έφερε μαζί του την πλήρη ένταξη των Ελλήνων στη φεουδαρχική τάξη και μαζί την αποκρυστάλλωση των χαρακτηριστικών της ίδιας της τάξης γενικότερα. Το μεγάλο άνοιγμα της φεουδαρχικής τάξης κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα με τα ποικίλα οικονομικά στρώματα στο εσωτερικό της και τη διαφορετική «κοινωνική» ή εθνική προέλευση των μελών της οδήγησε σταδιακά στη διάρκεια του 15ου αιώνα στη διαφοροποίηση των κριτηρίων της κοινωνικής διάκρισης. Στα τέλη του 14ου αιώνα ο ισχυρός φεουδάρχης δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με τον ευγενή, αλλά με εκείνον που η επιχειρηματική δραστηριότητα του επέτρεπε να εκμεταλλευτεί καλύτερα τη γη του ή να επενδύσει στην αγορά γης και στην αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Ο επιχειρηματίας δηλαδή είχε ήδη ξεπεράσει στην πράξη τον ευγενή. Έτσι, από τις αρχές περίπου του 15ου αιώνα και εξής η καταγωγή επιβάλλεται και ο ευγενής, που κατά κανόνα διατηρεί και την ιδιότητα

του φεουδάρχη, και ότι ο φεουδάρχης είναι πλέον εκείνος που τοποθετείται στο υψηλότερο στρώμα της κρητικής κοινωνίας. Η εξέλιξη αυτή έθεσε αναπόφευκτα και τον επόμενο μεγάλο στόχο των Ελλήνων, την απόκτηση του τίτλου της ευγένειας. Η Βενετία φάνηκε και στην περίπτωση αυτή αρκετά ικανή, δημιουργώντας τα δύο γνωστά διαβαθμισμένα στρώματα ευγενών, των Βενετών και των Κρητικών, εντάσσοντας στο δεύτερο τόσο τους Έλληνες που πληρούσαν τις προϋποθέσεις όσο και τους Βενετούς, τους οποίους δεν έκρινε ικανούς να λάβουν τη βενετική ευγένεια. Η πορεία των Ελλήνων από τη διεκδίκηση διατήρησης της γης τους αμέσως μετά τη βενετική κατάκτηση μέχρι την απόκτηση της κρητικής ευγένειας στη διάρκεια του 15ου αιώνα πέρασε από πολλά στάδια, τα κυριότερα από τα οποία ήταν η ένοπλη εξέγερση και η υπό πίεση διαπραγμάτευση με τη Βενετία, και στη συνέχεια η ενεργός συμμετοχή στην οικονομική ζωή της αποικίας.